

Časopis za kulturu, književnost i nauku
Revistë për kulturë, letërsi dhe shkencë
Lil pala e kultura, lirvarnipe thaj sikavnipe
Časopis za kulturu, književnost i znanost

APRIL 2013.

KNJIŽEVNOST ■ LETËRSI ■ LILVARNIPE

Hajro Ulqinaku ■ **Poezi / Poezija | 8-17 |**
Ruždija Russo Sejdović ■ **Daleko bilo | 18-22 |**
Fran Camaj ■ **Ispračaj | 23-28 |**
Kemal Musić ■ **Ugrizi | 29-30 |**
Andrijan Vuksanović ■ **Poezija | 31-34 |**
Nadija Rebronja ■ **Poezija | 35-37 |**
Senad M. Karađuzovic ■ **Zapis o pjesniku Esad A. Idrizaj (1968-2004) | 38-45 |**

PREVEDENA KNJIŽEVNOST ■ LETËRSI E PËRKTHYER ■ E LILVARNIPE BOLDAH
Sreten Asanoviq ■ **Rrjedhës së lumit, kah jugu | 48-53 |**

BAŠTINA ■ TRASHËGIMI ■ PERESQO BARVALIPE
Ljudevit Pasković | 56-81 |

ESEJI ■ ESE ■ ESEJURI

Hasnija Muratagić-Tuna
Poetološka i lingvistička struktura jakih pozicija teksta Čamila Sijarića | 84-106 |
Dr Derviš Selhanović
Ljiljana Tomanović - Ponomarev „Učenica profesora Džojsa“ | 107-109 |
Dr. Sazana Çapriqi ■ **Mit kao okvir rodne nejednakosti | 110-117 |**

HRONIKA ■ KONIKË ■ HRONIKA

Koncert: „*S ljubavlju profesoru Nikoli Čučiću*“ | 120-121 |

Likovni prilozi | Ilustrimet artistike | Artistikane suretâ
Đeljoš Đokaj

Časopis za kulturu, književnost i nauku
 Revistë për kulturë, letërsi dhe shkencë
 Lil pala e kultura, lilvarnipe thaj sikavnipe
 Časopis za kulturu, književnost i znanost

Izdavač | Botues | Editori

CENTAR ZA OČUVANJE I
 RAZVOJ KULTURE MANJINA
 QENDRA PËR RUAJTJEN DHE
 ŽHVILLIMIN E KULTURES SË PAKICAVE
 CENTRO PALE E KULTURAKO ARAKHLIPE
 THE BERVALIPE E CIKNE PERENGO ANDE

II Crnogorskog bataljona 2/13
 Tel/fax +382 20 273 011
 Poštanski fah br. 130
 81000 Podgorica
 e-mail: cekum@t-com.me
 www.cekum.me

Za izdavača | Për botuesin | Angluno Editori
 Dr Derviš Selhanović, direktor

Redakcija | Redaksia | Redakcia
 Zuvđija Hodžić - glavni urednik | kryeredaktor | angluno redaktori
 Miomir Abović
 Ruždija Ruso Sejdović
 Vlatko Simunović
 Haxhi Shabani
 Anton Gojčaj
 Senad Karađuzović

Sekretar redakcije | Sekretar i redaksišë | Redakciaqo sekretari
 Izedina Adžović Škrijelj

Grafičko oblikovanje | Përkujdesja grafike | Grafikano kerdipe thaj phagliple
 Ana Matić

Štampa | Shtyp | Štampa
 3M Makarije - Podgorica

Tiraž | Tirazhi | Tiraži
 500

Hajro Ulqinaku

Hajro Ulćinaku

Poezi / Poezija

KU JANË ĚNDRRAT

Xheraldina éshtë e shtrirë në shtrat. Do të flejë, e s>mundet.
«Ku janë Ěndrrat?» - më pyet.
Do të dijë ku kanë shkuar.
«Ku janë Ěndrrat?» - pyet prapë.
Do t>i shohë.
Shtrihem pranë saj. E mbuloj mirë me batanije.
Ia ledhatoj flokët. Duke i pëshpëritur, i tregoj ku janë
ēndrrat.
«Ēndrrat janë larg...
Janë atje, në det.
Janë në lodrat, në notin dhe në gëzimet e fëmijëve të lumtur
në ranishta dhe cekëtina;
Në korrnitë e masave të peshqve të artë;
Në këngën dhe fluturimin e pulëbardhave të lira në
kaltërinë e detit dhe të qellit...
Ēndrrat presin në bedenat dhe në kullat e Kalasë e të
kështjellave magjike në breg të ujit, të cilat duart e vogla i
ndërtojnë në rërën e argjendtë.
Ēndrrat kércejnë nëpër shkëmbinjtë e larë me diell të
brigjeve dhe ishujve të largët.
Ato lundrojnë me rremat dhe velat e anijeve si mjellma në
ujërat e qeta.
Ēndrrat flenë në gocat në fund të detit.
Gjurmojnë nëpër palmeta dhe hambarë të barkave me vela
të fundosura në gremina të errëta.
Pushojnë në kasollet e peshkatarëve dhe në shpellat e
kusarëve.

Ëndrrat lodrojnë me jehonën e dallgëve që bëjnë aheng gjireve dhe shpateve.

Bredhin me erérat e buta që i bëjnë bajamet të shpërthejnë lule dhe aromë...

Ëndrrat lëvaren në degët e: palmave, fiqve, bajameve, portokajve, ullinjve, shegëve...

Ëndrrat janë frutat e tyre!

Ato rreziten në rërën e imët, të artë, të plazheve;

Pushojnë nën tendat e rrushit në vreshta;

Dremisin nën rrjetat e peshkatarëve nëpër zallina, të shtrira në diell për t>u terë...

Netëve të nxehta e të kthjella, posa florinj, Hëna i derdh ëndrrat nëpër det e pullaze...»

Qetë i pëshpëris engjëllit tim, Xheraldinës, e gjumi rehatshumi lehtë ia rëndon qepallat krahëdallëndysheje.
«Kur fëmija fle, nga andej, nga deti» - shtoj t>i shpjegoj çupzës sime - «vijnë ëndrrat dhe fëmija e sheh ndonjë, sipas dëshirës.

E kur zgjohet, ëndrrat kthehen në det dhe atje, presin t>i thërrasë ndonjë fëmijë tjetër...»

E përfundoj shpjegimin se ku janë ëndrrat dhe Xheraldina, e kënaqur fle - i thërret ëndrrat...

A i kanë ardhur dhe cilën e ka parë, s>e di. Sepse, derisa i shkruaj këta rreshta, ajo ende fle.

GDJE SU SNOVI

Džeraldina leži u krevetu. Hoće da spava, a ne može.

‘Gdje su snovi?’ - pita mene!

Želi da zna kamo su otišli...

‘Gdje su snovi?’ - pita opet!

Želi da ih vidi.

Ja legnem kraj nje. Pokrivam je bolje dekicom.

Mrsim joj kosicu. Šapćući joj kažem gdje su snovi.

‘Snovi su daleko...

Tamo, u moru.

Nalaze se u igračkama, u plivanju i radostima srećne djece
po plažama i plićacima;

U jatima zlatnih ribica;

U pjesmi i letu slobodnih galebova u plavetnilu mora i
neba...

Snovi čekaju i na bedemima i kulama Kaljaje¹ i magičnih
tvrdava na obali, koje male ručice grade na srebrnom
pijesku.

Snovi skakuću po stijenama opranim suncem primorja i
dalekih ostrva.

Oni plove s lopatama i jedrima brodova, kao labudovi u
mirnim vodama.

Oni spavaju u školjkama na morskom dnu.

Istražuju po hangarima i kabinama jedrenjaka potopljenih u
tamnim ponorima.

Odmaraju se u kolibama ribara i gusarskim pećinama.

¹ Kaljaja - tako Ulcinjani nazivaju tvrđavu u Starom gradu.

Snovi se igraju sa jekom talasa koji uživaju u zalivima i
obroncima...

Šetaju se zajedno sa pitomim vjetrovima koji čine da
bademi cvjetaju i mirišu.

Snovi vise na granama: palmi, smokava, badema,
pomorandži, maslina, šipkova...

Snovi su njihovi plodovi !

Oni se sunčaju na sitnom, zlatnom pjesku plaža;
Odmaraju se ispod grozdova u vinogradima;
Drijemaju u ribarskim mrežama na pjesku, prostrtim da bi
ih sunce osušilo.

U toplim i vedrim noćima Mjesec ih prosipa po moru i
krovovima, kao zlatnike..."

Šapućem tiho svome anđelu, Džeraldini, a sanak-krijepak se
polako spušta na njene trepavice nalik krilima lastavice.

'Kad dijete zaspe, odatle, iz mora," – nastavljam da
objašnjavam mojoj malenoj" – dolaze snovi i dijete vidi
nekog od njih, po želji.

A kad se probudi, snovi se vraćaju u more i tamo čekaju da
ih neko drugo dijete pozove..."

Završavam objašnjenje gdje su snovi, a Džeraldina,
zadovoljna spava– doziva snove.

Jesu li joj se odazvali i koji je san vidjela, ne znam. Jer, dok ja
pišem ove redove, ona još uvijek spava.

DETI - LIBËR I KALTËR

Deti është një libër i madh,
i kaltër, me fletë të panumërtë.
Valët janë fletët e tija.
Kur ato derdhen në ranishte,
ai libër i kaltër shfletohet.
Kur shfletohen valët
Deti këndon:
Kënga (më) porosit:

„ Ji i lumtur!
Ji i lum - tur!
Ji i lummm - tuuu - rrrrrr ! ”

Dielli shkëlqen, ngroh -
Buzëqesh me kënaqësi.

MORE – PLAVA KNJIGA

More je jedna velika, plava knjiga
Sa bezbroj strana.
Talasi su njene stranice.
Kada se oni razliju po pjesku
Njene stranice se prelistavaju.
Kada se talasi prelistavaju
More pjeva:
Pjesma mi poručuje:

‘Budi srećan !
Budi sre-ćan !
Budi sreee-ćaaa-nnnnnn !

Sunce sija, grijë –
I radosno se smije.

KËNGA E DETIT

E kam një guaskë nga deti.

Është një kërmill deti. Është i bardhë, i madh, me thepa.

Në fëmijëri ma patën falë peshkatarët.

Më patën thënë:

„Ty, që po e lë Ulqinin, qe këtë kërmill deti për kujtim. Kur të
të bjerë në mend Rana²,
vëre në vesh - do të dëgjosh si këndon deti...“

Tash, sa herë që më pushton vala e mallit, e vë në vesh dhe:
e shoh detin, e dëgjoj këngën e detit.

Deti është i qetë: kërcejnë delfinët, këndojnë peshkatarët.

Deti është i valëzuar: vallëzojnë pulëbardhat, të gjuar
luajnë fëmijët në ranishte.

Deti është i tërbuar: shkumohen shkëmbinjtë, ushtojnë
ullishtat e vreshtat e majereve.³

Pastaj:

Bie të fle.

Edhe deti fle. Në zemrën e tij të madhe
i fut yjet e qiellit të kthjellët.

Ata ia shkelin syrin detit.

Deti diçka pëshpërit.

Diçka më thotë.

Qetësi, ju lutem !

Ta marr vesh se çka më porosit deti im.

2 Lagje (Plazhi i Vogël) - vendlindja e autorit.

3 Rripa toke shkallë-shkallë në kodrina.

PJESMA MORA

Imam jednu morsku školjku.
Ona je morski puž. Bijele je boje, velik, i hrapav.

U djetinjstvu su mi ga poklonili ribari.

Rekli su mi:

‘ Ti, koji odlaziš iz Ulcinja, ponesi ovaj morski puž za
uspomenu. Kad se prisjetiš Rane⁴, prisloni ga na uvo –
čućeš more kako pjeva...’

Sada, kad god me obuhvati talas nostalгије, prislonim ga na
uvo i: vidim more, slušam pjesmu mora.

More je mirno: skaču delfini, pjevaju ribari.

More se talasa: galebovi plešu, djeca se radosno igraju u
pijesku.

More je uzburkano: zapjene se stijene, odjekuju maslinjaci i
kaskade vinograda..

Zatim:

Odlazim na spavanje.

I more spava. U njegovom velikom srcu
stavlja zvijezde vedrog neba.
One namiguju moru.

More nešto šapuće.

Govori mi nešto.

Tišina, molim!

Da čujem što mi moje more poručuje.

⁴ Rana – gradska četvrt u Ulcinju, blizu Male plaže.

PANORAMA E DETIT

Nëse do të pikturosh panoramën e bregdetit,
vizato kështu:

Pëlburën ndaje në tri pjesë horizontale.

Fushën e parë ngjyrose në të përhitur.
Ajo është ranishta e argjendtë.

Të dytën ngjyrose me të kaltër.
Ai është deti pa valë, i qetë, pasqyrë.

Pjesën lart ngjyrose në bojë qielli.
Pra, është qielli pa re.

Pastaj:
Në breg vizato: një yll, një gocë dhe një kërmill.
Në detin e kthjellët le të notojë, vallëzojë
Një masë⁵ peshqish të argjendtë.

Në horizont le të lundrojë
një barkë me vela të arta.

Në perëndim le të bjerë në det
një portokall i madh.
Ai është Dielli që derdh purpur.
Në qellin pa re le të fluturojnë
tri pulëbardha të lira.

Panorama është e mrekullueshme.

Nëse e ke piktuar me mjeshtëri,
Fute në kornizë dhe nënshkruaje.

Unë e nënshkruaj me kënaqësi !

Në Prishtinë, 1986.

⁵ Vistër, grumbull peshqish në ujë,

MORSKA PANORAMA

Ako hoćeš da naslikaš morsku panoramu,
Crtaj ovako:

Platno podijeli u tri horizontalne ravni.

Donje polje oboji sivo.
To je srebrnasti pijesak.

Polje u sredini oboji plavo.
To je more bez talasa, mirno, kao ogledalo.

Gornji dio naslikaj bojom neba.
Dakle, nebo bez oblaka.

Zatim:
Na obali nacrtaj: jednu zvijezdu, jednu školjku i jednog
puža.
U bistrom moru neka pliva, pleše
Jato srebrnih riba.

Na horizontu neka plovi
Jedna lađa zlatnih jedara

Na zapadu neka padne u more
Velika pomorandža.
To je Sunce koje prosipa purpur.
Na vedrom nebu neka slobodno
Lete tri galeba.

Panorama je predivna!

Ako si je vješto naslikao,
Stavi je u ram i potpiši je!

Ja je potpisujem sa zadovoljstvom!

Priština, 1986.

(Sa albanskog preveo: Anton Gojçaj)

O autoru - Hajro Ulćinaku

Hajro Ulćinaku (Hajro Ulqinaku) - rođen je u Ulcinju 1938 godine. Osnovnu školu je završio u rodnom gradu, srednju pedagošku školu u Prištini, a studije za albanski jezik i književnost na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Na početku karijere radio je kao učitelj u Ostrosu, a zatim u Uroševcu (Kosovo), prvo kao profesor, a zatim kao savjetnik u Međuopštinskom pedagoškom zavodu. Dvije godine (1967-68) bio je novinar u Radio Prištini. U periodu 1974-1990 radio je kao urednik Programa za djecu Televizije Priština. Bio je urednik i član redakcije brojnih časopisa za djecu i za odrasle. Najpoznatiji je kao autor brojnih (oko dvadeset) književnih djela za djecu, naročito se ističe u prozi, ali piše i poeziju za djecu. Glavni, ali ne jedini, motiv njegovih djela je život djece u primorju, njegovom zavičaju, Ulcinju i okolini.

U posljednje vrijeme svoju djelatnost proširio je i na prevodilaštvo, izdavanje panorama i antologija o Ulcinju, a objavio je i vrlo interesantno djelo

iz leksikografije 'Glosar, fjalor i detarisë i të folmes së Ulqinit" (Glosar, rječnik (pri)morskih termina ulcinjskog narječja" i brojna druga naučno-publicistička i druga djela. Koautur je dva udžbenika za osnovnu školu (čitanke za I i III razred), a pisao je i scenarije za jedan tv film i za više radio emisija za djecu.

Dobitnik je nekoliko nagrada i priznanja: Godišnja nagrada za životno djelo, od Art Cluba Ulcinj 1996., Pohvala - Priznanje od Nacionalnog vijeća Albanaca u Crnoj Gori, 2011., Diploma - Pohvala od Unije albanskih izdavača, 2006. itd.

Član je Društva književnika Kosova i Unije albanskih stvaralaca u Crnoj Gori.

O njegovom stvaralaštvu pisali su, između ostalih: dr Anton N. Beriša, dr Agim Deva, dr Astrit Bišćemi, dr Faik Škodra, dr Šyćri Galica, Ramadan Musliu, Mehmet Kraja, Milianov Kalupi, Naime Bećiraj, Skender Hasko, Dževat Sylja, Gani Džafolli, Medžit Mehmeti, Odise Grilo, Ibrahim Berjaši, Jonuz Fetahaj, Aslan Biša i mnogi drugi.

Najpoznatija su mu književna djela za djecu i omladinu:

Fëmijët e detit (**Djeca mora**, priče)

Margaritarët e zez (**Crni biseri**, priče)

Mbrëmje pulëbardhash (**Veče galebova**, priče)

Gjiri i Shpresës

(**Zaliv Nade**, roman za djecu i mlađe)

Ani, Beni, ani (**Neka, Beni, neka**, skice)

Fëmijëria në bregdet

(**Djetinjstvo u primorju**, priče)

Lulekuqet mbi banka

(**Makovi na klupama**, priče i pjesmice)

Bukuria e detit (**Ljepota mora**, priče i novele)

Panorama e detit

(**Morska panorama**, poetska proza)

Thesari i piratëve (**Gusarsko blago**, miniroman)

Pëllumbat në antenë

(**Golubovi na anteni**, priče i pjesmice)

Mos qaj, Kestrina

(**Ne plači, Kestrina**, priče i pjesmice)

Limani i qetësisë

(**Luka spokoja**, roman za djecu i omladinu)

Ishulli i gjelbër (**Zeleno ostrvo**, miniroman)

Ligji i detit (**Zakon mora**, priče)

Barka me vela (**Jedrenjak**, priče)

Pylli i Dragoit (**Zmajeva šuma**, igrokazi za djecu)

Tritoni (**Triton**, priče)

Libri për detin (**Knjiga o moru**, izabrana djela 6+1)

Ruždija Russo Sejdović

Daleko bilo

Puja, moja baba, sjedela je pod hladovinom velikog drijena, pokraj naše nakrивljene, crnim terpapirom obložene barake. Stara gatara nas je rijetko posjećivala. Jedino kada bi nas kakva bolest poklopila ili se drhtavica i strah uvukli u nas, četvoro unučadi. Živjesmo bez majke Nazife. Poslije sve češćih pijanstava našeg oca, jednog jutra majka sa praznom torbom ode u obližnje selo Liješta, a mi godinama čekasmo njen povratak sa torbom punom kajmaka, suve govedine, par krompira, bijelog i crnog luka, ko palac komadić lincure, pola pogače hljeba. Ništa od toga. Nikada se više nije vratila. Pobjegla je kod majke Hajrije u Mostar na Bišće Polje puno ciganskih džukela. Mi ostadosmo bez kućnoga Božanstva. (Dandanas, kada neko zakuca na moja vrata, očekujem šareno obučenu Ciganku sa trastom na ramenu, koja bi rekla „Sine, skupi braću da se pričestimo“).

Zbog odlaska naše majke, otac Bekrija je takodje patio i još se više odao domaćoj lozavači onoj iz Agrokombinata "13. Jul". Njegovi su to znali, njeni Selimovići isto tako, svi su ga ostavljali njegovom poroku i tegobnoj samoći sa djecom. Rijetko mu dolazili. A on, pripit, ponekad dokazivao svoju hrabrost pred nama pokušavajući zubima da lomi kamen, i kad smo se njegovog junačenja navikli, sami smo mu donosili kamenja, stajali u red, gurali se, što se više klatio, veće komade smo slagali oko njega. On je prekrštenih nogu, sjedio na pusteciji, uzdisao i probao.

Ne uspjevši, bacao ih je oko sebe i psovao. Preko noći hvatao se vilice i kukao od zubobolje a mi se prevrtali u ponjavama pokušavajući da zaspemo.

Na njegov rođendan, a bješe trijezan, poklonismo mu torbu punu kamenja. On se zagleda u poklon, počeša čelo i potrča psujući za nama, gađajući nas kamenjem. U igri, a trajala je dugo, vijao je za nama po kućkim gomilicama i čukarima.

U školi me upitaše je li počeo otac da nas maltretira? Ne, rekoh smijući se, mi se tako igramo.

Znao sam da me je Baba voljela više od svih, kako jednom reče, zato što čutim. Nijesam laparao jezikom, kao ostali. Nijesam lagao, nijesam

ni pjevaو. Volio sam da ćutim, poput ribice u akvarijumu, sitne, šarene ribice, koja ponekad poneшto usrkne, neku mrvu zahvati i buljavim očima čudi se gromoglasnim, žustrim i osvetoljubivim ljudima.

Čitao sam knjige bez prestanka. Slušao svaku riječ koju progovore oko mene. Pentrao se na stolicu i po čeonoj gredi barake ispisivao poneku riječ, slova, imena, šifre. Po osušenom lišću bilježio sam stihove, razgovore sa sobom. Moj herbarijum je bio moja prva ispisana knjiga. Imao sam naviku da se rano izjutra, pred odlazak u školu, iskradem iz barake, otrčim i sjednem na moj kamen kojeg sam prisvojio, a bijaše poput stolice, i tu na njemu, dočekivao prve zrake sunca.

I teglio sam svuda knjige sa sobom, koje sam čitao, milovao, slagao, trljaо dlanove po njima. Jednom mi se ote pa počeh jednoj da ližem korice, i kad osjetih ukus olova i budji, pozaspalih nataloženih godina, prestravih se.

Niko se nikada u našoj romskoj familiji nije tako prisno druzio s knjigama. Trudili se da me odviknu te napasti, kako rekoše, tog zla, ali bezuspješno. Braća su me izbjegavala, sprdala se.

Ali sada, bejasmo zdravi, a baba se lagodno smjesti pod drenjinom na pustećiju, turi trastu kraj sebe, raširila bočhavu preko koljena. Čekala je mene, to vidjeh po njenom ozarenom licu kad me ugleda da se vračam iz škole. Čekali su s njome svi moji, otac, dva brata i sestra. Svi okupljeni kraj starice, sjedjahu i gledahu preda se.

Kokot Koko polegao trbuhom. Ne dočeka me pred školskom kapijom, kao što je to činio, davši se u trk poput konja.

Kad ugledah babu, pritrčah joj i padoh u naručje. Ona me zagrli, zgrabi šakama moje obraze i krenu da mi ljubi čelo.

Očekivao sam da će odmah započeti pitanjima. Đe su se sakrili ti djavoli iz mojih knjiga što iskaču po noći kada svi spavaju a ja uz šterike i smrdljive petrolejske lampice listam po njima? Koji zapisi obuzimaju moju pamet?

No ne priupita me ništa, samo mi lagano šapnu u uvo: „Umrla je!“...

Znao sam da misli na moju majku Nazifu. Zaćutao sam i čvršće se svih u babino naručje. Predosjetio sam da će nešto da se promijeni u mom životu. Da će, kada se odbijem od starice, sve oko mene izgledati drugačije, poput likovnjaka koji deblja ili briše linije i satire kolorite na svojoj slici pa se sve izvitoperi na njoj. I bilo je tako, kad se odmakoh od babe osjetio sam da sam drugačiji čovjek. Potrčah, koliko su me noge nosile, po kamenju, posrtao medju draćama, šiblje me mlatilo po cjevanicama. Poslije kilometara trke, nadomak šume, zastadoh, sagoh se sav zadihan i ugledah krvave potkoljenice. Ne osjetih nikakvu bol, ali osjećao sam da mi se grudi rasparaše, i da neka Morača, negdje unutra, tek počinje da izvire u meni, i da nikada presušiti neće.

Mjesec dana nijesam ni s kim progovorio riječ. Znao sam da će morati da, kada se otrgnem iz onog gliba i mutne naslage tuge, učim povratak u život.

Zbog svega što mi se dešavalо svi su bili zabrinuti za moje zdravlje. Plašili se uroka, prokletstva, da se nesto ne uvuče i zatvori u meni, obuzimajući mi svijest. Plašili se da mi neko nije zatvorio dušu.

Više puta, baba bi me priupitala da nijesam video male garave čovjekolike lutkice kako bauljaju i zapišavaju ukrug naše barake? Da nijesam sanjaо sitne, širokoramene trome ljude velikih očiji, daleko bilo? Smijao sam te tome, izbjegavaо da joj odgovaram, a ona mislila da prečutkujem i šurujem sa nekim likovima iz mojih knjiga. Jedne subote, pokušala je da me liječi, kako je kazala, da mi „sipa olovа“, da „saliva stravu“ sa mene. Bio sam znatiželjan, pa pristadoh na njenu igru. Pravio sam se zbumen, izgubljen, potiskivao smijeh. Htio da naučim neke bajalice koje stara gatara vještoto skriva kao da su zlatnici.

-Sjedi, sad će da te oslobodim strave, zlato moje!-

Sjedoh prekrštenih nogu kraj vatre na kojoj se u maloj časi topilo olovo. Ona prebaci preko moje glave crvenu maramu, postavi lavor s vodom na moje tjeme i poče da šapuće:

„*Srela sam Svetoga Petra, pita me: „De ides?“*

„*Idem kod Svetе Marije da je pitam đe je zdravlje,
da izbacim strah i bolju iz lubine.“*

A Sveta Marija mi kaže:

„*Idi vradi se kod Svetog Petra,
što ćeš kod mene, bre, žensko si!*

Idi i izbaci!

Izvadi bolest,

iz moždane srži u kost,

iz kosti u meso,

iz mesa u čapru,

iz čapre u dlaku,

iz dlake u more,

u planine, u šume,

nek ide bolest i strah od tebe.

Pilakterion!

Daleko bilo...“

A potom začuh nad glavom prštanje vrelog olova u lavor sa vodom. Prestravih se! Pomislih, baba me kao liječi od straha a uplaši me! Ona otrgnu krpu s moje glave, prostrije je po tlu i vodu prosu po njoj. Na marami osta grumen čudno oblikovanog

olova, skulpture sa kracima i oblicima poput sitnih ljudskih lobanja i handžara. Prevrćući je iz ruke u ruku, gatara brižljivo pogleda sa svih strana to razliveno olovo, puhajući, vrteći glavom, uzdišući, osmotri me zabeznuto, čudno, slutnjivo.

„Knjige... knjige, te twoje knjige...“ - prosikta.

Nešto me iznutra načera da se zakašljem i učinim se bolesnim. Moja braća i sestra, posijedali okolo, bez riječi, netremice bulje u moje lice. Pomislih, sad će ja vas da uplašim! U utjehu, zgrabih knjige i pridjoh vatri, kad odjednom nastade vriska:

Knjigeee! - povikaše svi u glas.

Znali su, spasa mi nema, barem ne od babine medicine. Bio sam slučaj za ozbiljnije liječenje. Morali su kod ljekara da me vode u Titograd.

Sjedimo u hodniku Ambulante. Na zidu vise dijagrami sa opisima bolesti, crtež bubrega, ličio je na ogroman pasulj, slika kostura, buljio je u mene i Puju. Ona je gledala u stranu, šaputala: „Daleko bilo“. Ko je god ulazio ili izlazio izgovorila bi svoju bajalicu. Trastu je držala objema rukama na krilu da neka bolest ne uskoči unutra. Ljudi koji su je poznavali, čudili se i pitali se s njom, a ona samo šapuće -daleko bilo. „Šta ti je sa unukom? Priupita Stana, a baba će: -daleko bilo.

Poslije pola sata prozvaše nas. Stadosmo pred čovjekom u bijelom mantilu. Sjedio je za velikim stolom i piskarao. Oko vrata visio mu tanki gumeni šlauh sa komadom metala i slušalicama. Gornji džep mu bijaše prenatrpan olovkama. Zavidjeh mu. Ja sam imao samo jednu.

-Šta je Puja? Rijetko mi dolaziš?- dočeka nas ljekar, prepoznavši babu.

-Ne dodoh zbog sebe, doktore. -reče i sjede.

Ja sam stajao kraj nje i osmatrao sobu, regal pun debelih knjiga. Baba me pogleda, potom se nagnu ka ljekaru i prošapta:

-Unuk mi je teško bolestan! Ne mogu da ga povratim, Bog da me ubije!

-A što mu je?-ljekar me osmotri ispod oka.

-Zarazio se! Gotov je!

-Kažeš zarazio, čime?

-Jes bogami, daleko bilo! Ne odvaja se od knjiga!- skoro poviće baba, i opet me strogo pogleda.

Ja se odmakoh od nje i pridjoh regalu sa knjigama. Iz reda izvukoh jednu i počeh da listam. Pravih se kao da ne čujem njihov razgovor.

-Šta ti rekoh! Viđi ga! De god vidi knjigu i namiriše, zgrabi je, onijemi, ogluvi, džabe ga što pitaš... Po lišću piše neke znakove, bilježi po baraci, svu nam išara iznutra i spolja. Napuni nas madija...

-A-ha, znači on je bolestan!- glasnuše ljekar i pogleda me, ja mu se osmjejhnuh, on mi namignu.

-Spasi mi unuka! Piši mu, za ime Boga neke ljekove, nešto, neke injekcije, sirupe!

-skoro molećivo nastavi Puja.

Ljekar ustade, pridje mi i upita kako se zovem. Rekoh mu svoje ime.

- Kakav si đak?

- Kažu da nijesam loš.

- A koje to knjige čitaš?

- Sa školskom lektirom se dosadjujem. Čitam neke njemačke autore.

- A de dojavlaš sve te knjige?

- Na otpadu. Otkrio sam jedan pun kontejner, pa ugrabim ponešto dok moj otac kupuje pleh za kotlove i tiganje.

- A koju knjigu bi želio da pročitaš?

- Neku od Danila Kiša.

- Da nijesi mali za to?

Baba skoči sa stolice.

- Ču li doktore šta reče, volio bi da čita i po kiši! - prosikta baba. -Piši injekciju, duplu. Kumim te Bogom.“

Ljekar ozbiljan, vrti se za sto, uze komad papira i ispisa nešto po njemu.

- Puja, drži ovaj recept i idi u gradsku knjižaru na Trgu Slobode i daće ti tamo lijek za unuka. I smiri se, jadna...

- U knjižaru veliš? Injekciju?

-Daće ti nešto. Klin se klinom izbjiga- reče ljekar, ustade, pozdravi se sa mnom, pomilova me po kosi i isprati nas napolje uz osmjeh.

Puja je bila u čudu i nevjerici šta to piše na papiru.

Stigosmo pred knjižaru.

Baba se kanila da li da udje ili ne. Stajala je na ulazu koji tren, nešto joj zasmrdje, kako reče, usta poklopi, izusti svoju bajalicu i povuče me za sobom. Banusmo unutra. Miris svježe otštampanih knjiga zapahnu mi nozdrve. Kraj prepunih regala ljudi su stajali držeći ih u rukama, listajući i zagledajući u tekst.

- Koliko bolesnika, majko moja!-prošapta Baba, pridje kasirki i ispruži papir. Ona pročita: „Molim vas, poklonite ovom đetiću knjigu „Grobnica za Borisa Davi-dovića: sedam poglavља jedne zajedničke povesti, od Danila Kiša. Račun šaljite Dok-toru... Hvala.“

Kad čuh koji lijek mi je pripisan, ozarih se. Kasirka mi spretno turi knjigu u ruke, smiješći se. Ljudi okolo, čuvši tekst recepta, pridjoše mi uz osmijeh, očito zatečeni nesvakidašnjim dogadjajem u knjižari.

A Puja, zabezknuta, zgrabi me za šaku, i u panici otrgnu iz prostorije napolje.

Ja stisnuh Kiša da mi ne otpane sa grudi, daleko bilo.

Fran Camaj

Isprácaj

(Odlomak iz romana »Nemilosrdni put«)

Pjetlovi obznaniše svitanje. Vrijeme je bilo oblačno, ali nije padala kiša. Vladao je potpuni mir nad selom. Ljulja jedva dočeka da ustane. Ode do ognjišta i bez poteškoća upali vatrnu. Suho granje je bila spremila već sinoć. Dim se odmah raširi po kući, ali nije ostao unutra, jer je izlazio svuda kroz crijepe. Nije bilo dimnjaka da ga povuče. Takve su bile skoro sve kuće u selu. Kad upali vatrnu pristavi džezvu. Čekala je da dobro svane, pa da probudi sinove. Marka nije trebala buditi, pošto on nije oka sklopio. Ostale je savladao san negdje pred zoru. Pošto popi kafu sa Markom, Ljulja poče hodati gore-dolje po kući. Došlo je bilo vrijeme da probudi i sinove. Približi se Tomi, stavi mu ruku na čelo i pozva ga:

- Ustaj, Toma, majkino čedo, ustaj, svanulo je! Vrijeme je da ... Ljulji se ovde presječe glas. Nije mogla da izusti ono »da krenete«. Ne! Bila je to preteška riječ i za razmišljanje, a kamoli za izgovor! Nije se mogla savladati. Tople suze, koje neočekivano ispusti, okvasiše Tomino lice. Da, to su bile majkine suze, koje će mučiti Tomu cijelog života. Suze koje se ne mogu nikad zaboraviti.

- Da, majko! Ustajem, ali čemu sad suze? Zašto plačeš, majko?

- Ne, sine! Ne plačem, samo su mi tako došle, - reče Ljulja i okrenu se na drugu stranu, da je Toma ne vidi da plače. Ode brzo do police, uze mlin za kafu i nastavi svoj posao. Sjeti se zakletve što je dala sebi sinoć, da neće uopšte plakati. Ustadoše i Prenka i Paljo. Oblaćiše se, umiše i sjedoše da popiju kafe. Ali, tog dana se nijesu rano budili samo u Markovoj kući, već u cijelom selu. Kroz male prozoričiće kuća nazirala se bledunjava svjetlost kandila. Svi su čekali sedam sati, kada će se pojaviti auto za Tomu i Prenku. Običaj im je bio, da kad god bi neko otišao na služenje vojnog roka, a u zadnje vrijeme i u Ameriku, da ih isprate do puta, koji ide pored sela, do Počivala. Do tog mjesta su pratili i odive prilikom udaje. Ali isprácaj sinova za Ameriku se razlikovao umnogome od ostalih isprácaja. Nevjeste su ispratili raznim pjesmama i kolom, dok je na isprácajima povodom odlaska za Ameriku, bilo pojedinaca ili cijelih porodica, pravoslavala je nijemost i plač. Često su izgledali kao posmrtni skupovi. Desi-

lo se da plaču svi, veliki i mali. I oni koji bi krenuli, i oni koji bi ostali. Samo roditelji za djecu, muž za ženom ili obratno, žena za mužem, oni nijesu smjeli plakati. Njima je moglo zaplakati samo srce.

Približi se i trenutak polaska. Auto se parkira blizu Markove kuće, jer put nije vodio do dvorišta. Toma ubaci u automobil jednu torbu sa svojim i Prenkim stvarima. Pošto se vrati unutra, baci pogled na sve čoškove kuće i jedva obuzda plač. Potrebno mu bi dosta vremena da kaže:

- Idemo, Prenka, vrijeme je!

Svi ustadoše. Toma i Prenka u tišini, gledajući nazad, polako prekoračiše prag od kuće a zatim i dvorišnu kapiju. Za njima Marko sa štapom u ruci. Zadnja izade Ljulja. Vrata ostavi otvorena. Nije ih htjela zatvoriti, da se nešto slabo ne desi. Malisori kažu da nikad, sem noću, nije dobro da se vrata zatvaraju. Vrata Malisora su uvijek otvorena, za prijatelja i za neprijatelja. Slab je znak kad se zatvaraju. Tako misle oni. U auto uđe samo Mark, a ostali nastavio pješke. Po seoskim puteljcima velike grupe ljudi. Svi puteljci su vodili do određenog mjesta, kod Počivala. I odrasli i djeca bijahu izašli da pruže ruku i da zaželete srećan put Tomi i Prenki. Ne bijahu izašli samo nemoćni starci, koji su bili prikovani za krevet i poneka beba. Što su dalje išle grupe, povećao se broj ljudi u njima, dok nijesu stigle na odredište. Dođe i najteži trenutak za sve njih, a posebno za Ljulju i Marka. Ni za Tomu i Prenku nije bio lak. Paljo, koji će od tog trenutka postati stubom porodice, osjećao se prilično utučeno. Bio je najmlađi brat, i nije ni pomislio, da će mu tako brzo doći vrijeme da postane glava porodice, pošto su svi bili ubijedeni da su Marku odbrojani dani. Ni ostanima nije bilo svejedno. Nasuprot! Svi su plakali sem Ljulje i Marka. Zakleli su se bili da, kad se budu pozdravili sa svojim sinovima, ne ispuste ni jednu suzu. I održaše riječ. Toma i Prenka se zagrljše sa svima redom. Na kraj reda stajali su Paljo, Ljulja i Mark. Kad se pozdraviše sa Paljom svo troje braće zaplakaše naglas. Na kraju, Toma jedva izgovori riječi:

- Paljo, ti uči, kao što si počeo i nećeš morati da ideš u tuđinu, kao što mi činimo. Pomoći ćemo ti da se školuješ, ne brini!

Zatim dođe na red i rastanak sa roditeljima. Približiše se Marku, koji je pokušao da bude jači nego što je bio. Poljubi oba sina, prvi put u životu pred drugima, a zatim im poruči:

- Slušajte, đeco moja! Vi danas krećete u tuđinu. Od sad, od ovog trenutka, uopšte nemojte mislit' ni za koga drugoga, no samo na sebe, na vašu glavu. Za nas ne brinite! Mi smo u svojim kućama. Nas neće ništa snać, nego čuvajte sebe jer ste u tuđoj zemlji, đe ne znate nikoga i ne zna vas niko. Ali, želim vam ostaviti jedan amanet prije rastanka, jer ne vjerujem da ćemo se viđeti više. Ja sam star i iznemoga'. Nemojte zaboraviti zavičaj! Nemojte zaboraviti ta brda i taj krš, jer su zalivena krvlju naših predaka! Nemojte zaboraviti svoj jezik i svoju krv, to vam nije amanet samo od mene, nego i od kostiju naših predaka, koje pokriva ova zemlja. Ja vam samo prosljeđujem njihov amanet. Nemojte se previše predati bogatstvu, jer ono i nije toliko važno. Nije najvažnije u životu. Ima puno drugih, vrjednijih stvari u životu. Stari su rekli, da te velik zalogaj može ugušiti. Nemojte zaboraviti teškoće kroz koje smo prošli mi, a i vi. Uvijek imajte na umu da smo vas podigli sa mnogo muka, ali smo čuvali čast više od svega ostalog. Kad se jednom izgubi čast i poštenje, ono ne može više da se povrat, niti može se da se kupuje za novac. Bogatstvo se dobija i gubi. Ovo što vam rekoh, imajte uvijek u mislima i nemojte ni pomisliti da ćete pogriješiti. A sad neka vam je srećan put! – poželi Mark svojim sinovima sa doista junačkim glasom.

- Da, oče! Tvoje poruke i poruke naših predaka ćemo čuvati i zapamtiti dok budemo živi. Ti si nas uvijek tome učio, - reče Toma a zatim se približi majci. Ljulja zadrža sebe svom svojom snagom u tom teškom trenutku. Činilo joj se da je svi gledaju, hoće li zaplakati ili ne. Ali, ne! Ljulja održi riječ i na zaplaka, nego junački poruči sinovima:

- Srećan put, sinovi moji. Nek vam je halal muka, kojom sam vas podigla! Ali, jedno vas molim. Zapamtite očeve riječi i nemojte nas zaboraviti! Pišite nam što češće, jer ćemo se uželjeti vas. Barem pismima brinite o nama, jer drugo nam ne treba. A ti, Toma, sine, staraj se o Prenki, jer je mlad.

Kad izgovori te riječi, Ljulja zagrli sinove, dajući im blagoslov. Toma i Prenka udioše u auto. Isprekidana sirena obznani njihov polazak na dalek i nepoznat put.

- Odoše, samo nek im je srećan put! – reče Ujka.

- Odoše, nek im je srećan put i zdravo bili! Bog ih u zdravlju sastavio sa braćom! – reče neko drugi.

Ljulja bijaše ostala skamenjena, očima uprtim na put, kuda je prošlo auto. Bijaše preblijedjela i ne progovori ništa. Jedva su je držale noge. Malo kasnije osjeti da joj se tresu. Osjeti, da je noge izdaju, ali je dvije žene pridržaše. Glava joj klonu, a oči joj ostadoše otvorene. Nakon što je kratko protrlaše, polako se povrati. Pogleda lijevo i desno i zapita:

- Jesam li se obrukala, žene? Da nijesam zaplakala i obrukala se?

- Ne, Ljulja! Držala si se junački. Ni jednu suzu nijesi pustila, nego dođi, idemo polako. Uz božju pomoć, brzo ćeš vidjeti tvoje sinove! – reče Bješka.

Sirena se nije više čula. Putnici su već bili prošli selo i nastavili putovanje. Gužva se rasturila po grupama, onako kako su i dolazili. Neki od njih se pridružiše Ljulji, Marku i Palju do njihove kuće. Cijelo selo nije drugo pričalo sem o Tominom i Prenkinom odlasku. Neki su žalili njih, a drugima je bilo žao Marka i Ljulje. Stariji su, uglavnom, bili protiv te pojave, koja je počela poprimati velike dimenzije, dok većina mlađih je to opravdavala. Čun, mlađi momak, koji je samo čekao dan odlaska, reče visokim glasom i malo ljutito:

- Zašto da ne idemo? Zar da živimo onako kao što ste vi živjeli? Vi nijeste znali ništa za sebe. Radili ste cijeli dan za oku kukuruza! Kakva glupost! Nek svak ide gdje god poželi i gdje mu je bolje. Vidite li ih? Pojedinci, koji su otišli tek prije dvije-tri godine došli su da nas posjete odjeveni kao gospoda, puni dolara, sa kolima i to kakvim, kadilacima, a ja ovdje ne mogu ni bicikl da kupim.

- Slušaj, mladiću! Slušajte me i vi ostali! Ispričaće vam jednu priču iz davnina, ali je shvatite dobro, - reče Ujka malo lut na Čunove riječi, i poče pričati blago i natenane, kao što mu je uvijek bio običaj:

- Jedan škrtica, bijaše radio cijelog svog života u tuđini i bijaše zaradio mnogo. Zaradio, ali je i šparao dosta, čak i previše. Štednja je dobra, jer, kako kažu, imaš koliko štediš, a ne koliko zaradiš. Ali, on je šparao i na zalogaju, na uštrb svog zdravlja i zdravlja porodice. Gladovao je i bio go i bos. Spavao je gdje bilo, bez prostirki i pokrivki. Džaba su ga savjetovali supruga i djeca. On je nastavljaо zacrtanim putem i stvorio veliko bogatstvo. Ne prođe mnogo, i on se razboli. Nije mogao ništa okusiti. Na samrti zatraži od žene da mu donese malu kutiju, gdje bijaše čuvao pare. Izvadi ključ iz džepa, otvori kutiju, uze šaku neprebrojanih para. Pogleda ženu i reče ljutito: »Pare se ne jedu, ženo!« I

tako ubaci pare u usta. Malo zatim, sa parama u ustima, izdahnu. Umrije gladan, ali sa dosta para. I on jednom shvati grešku, ali pozno. I vi, momci, pazite da ne pogriješite! Nekad se, obavezno, otkrije greška, ali je često prekasno.

Morate ići u korak s vremenom, ali po malo i vjerovati našim besjedama. I meni se dešavalо, da sam imao novca, ali džaba, jer nijesam imao gdje kupiti ni kilo brašna. Džabe pare. A vi nam sada prigovarate, kažete da smo omatu-fili...! Nije dobro tako! – reče Ujka gurajući duvan u veliku lulu. Niko mu ne protivurječi. Razgovor se još malo oduži i svi odoše. Kući ostadoše Mark, Ljulja i Paljo. I taj dan prođe nekako. Sjutradan ujutro, Paljo je morao da se vrati u Prizren. Uveče pripremi svoje stvari, a majka mu skuva nekoliko jaja, ispeče komad mesa na žaru i uze komad bijelog hljeba, što bješe ostao od prošle večere. Sve zajedno smota i ubaci u Paljovu torbu. Nijesu uopšte legli da spavaju, nego su razgovarali o mnogo čemu. Ujutro, kad dođe vrijeme da krene, otac reče Palju:

- Srećan ti put, Paljo! Ti ideš u školu, na napredak, akobogda! Nastavi onako, kako kažu da si započeo, i ne brini ni o čemu. Koliko budemo imali mogućnosti, nećemo te pustiti da se mučiš, nego ti samo uči i ponašaj se lijepo. Čuvaj sebe i poštuj svoje drugove i učitelje. Piši nam češće, jer ćemo željno čekat tvoja pisma.

Poslušavši očeve riječi, Paljo izljubi oba roditelja i krenu. Mark uđe unutra, a Ljulja ostade na stepeništu jedno vrijeme. Paljo se više nije vidio, a Ljulja je i dalje čamila na stepenicama. Uđe unutra i primjeti da su joj se smrzle noge i ruke od jutarnjeg mraza.

Tako ostadoše Mark i Ljulja, roditelji petoro sinova sami u kući. Držala ih je samo jedna nada. Vjerovali su da će se, ipak, jednog dana vratiti. Bar za Palja bijahu sigurni, da će se vratiti nakon završetka školovanja. To im je bila i najveća nada. Možda i jedina.

O autoru - **Fran Camaj**

Rođen je 1949. u Tuzima. Osnovnu školu pohađao je u zavičaju, a Višu pedagošku školu u Prizrenu. Studije albanske književnosti i jezika završio je 1971. godine na Filozofskom fakultetu u Prištini. Poslije završenih studija radio je prvo u osnovnoj, a zatim i u srednjoj školi u Tuzima, kao profesor albanskog jezika i književnosti. U periodu 1980-1998. bio je urednik Redakcije na albanskom jeziku Radija Crne Gore. Od 1998-2010 radio je kao urednik Redakcije na albanskom jeziku u Televiziji Crne Gore. Koautor je nekoliko udžbenika za nastavu na albanskom jeziku u Crnoj Gori. Učesnik je raznih književno-kulturnih i naučnih manifestacija u Crnoj Gori, Albaniji, Kosovu i SAD. O njegovim djelima pisali su, između ostalih: Ridvan Dibra, Nikollë Berishaj, Rrush Dragu, Prend Buzhala, Arben Prendi, Anton Gojçaj, Zef Pérgega i drugi.

Objavio knjige:

1. **Rruga e pamëshirshme, (Nemilosrdni put), roman, Tiranë 2004**
2. **Dashuria e dhunuar, (Zlostavljena ljubav), roman, Tiranë 2007**
3. **Mëshira e pamëshirshme, (Nemilosrdna milostinja), roman, Tiranë 2008**
4. **Dosja e tmerrit, (Dosije strave), roman, Tiranë 2011.**
5. **Kohët flasin, (Vrijeme govori), publicistikë, Tiranë 2008.**

(Sa albanskog preveo: Nikollë Berishaj)

Kemal Musić

Ugrizi

Ni sa kim se starica Livra sa trećeg sprata zgrade u Sivom kvartu nije družila. Ali, svakog dana je izvodila u šetnju dva crna, čupava, psa, koji bi je nakon šetnje svu olizali. Bivala bi Livra skroz mokra i ubalavljenja. Ali, i ona je njih ljubila, pa kad bi se vratili iz šetnje, cijela zgrada bi počela da se ljudja od zveka koji bi napravili. Činilo se da će treći sprat da iskoči između drugog i četvrtog i poleti u nebesa. Htjela je starica da uđe u njihov, pseći, svijet, pa kada bi izašli u šetnju, kada bi ih pustila sa povodaca a oni jurnuli za sopstvenim repovima, u njoj bi se javila želja da potrči, da sukne i ona kroz park, da skače za leptirovima, da hvata insekte ustima. Često je hodala četvoronoške po parku, i režala. Čak bi i ugrizla nekog od kerova za nogu ili za stomak. Ciknuo bi kućić do nebesa, podvio rep i pobegao, a Livra bi zadovoljno dahtala i vrtjela zadnjicom.

Starica nije imala porodicu, nikada se nije udavala i ovi psi su bili sva njena ljubav. Njen život. Pa se nekad prema njima ponašala kao stroga majka. Tjerala ih na spavanje nakon crtanog filma. Donosila četkice za zube i pokazivala kako se koriste te spravice. Prala im šape pred spavanje, a onda ih lijegala u krevet i čitala Andersona ili braću Grim. A kada oni ne bi htjeli da slušaju, Livra je uzimala bič. E, tada bi se zaljuljao cijeli Sivi kvart. Ništa su zemljotresi, ništa jaki vjetrovi i udari gromova. Ta buka je probijala zvučne zidove, bubne opne - tjerala na ludilo. Livra je bičevala životinje, a one su panično bježale po stanu, kačile se kandžama za plafon i zidove, zavlačile se ispod kreveta, ispod stolova, bježale u špajz i kupatilo, ali svuda ih je stizao Livrin opasni bič i ludački smijeh.

- Napraviću od vas ljude, da jebete majku majčinu - govorila im je.

A onda, psi bi se narogušili i kresnuli zubima, kao mesari kasapskim noževima. Iz Livrinog stana bi odjeknulo strašno režanje, arlaukanje, lajanje i grebanje. Zbog toga je jednom Predsjednik kućnog savjeta, lično, otišao da je upozori. No, vratio se sa sedam ujeda psa i četiri neidentifikovana ugriza u predjelu lijeve potkoljenice. Poslije toga je počeo da halucinira, da mjesecari i šeta bos po balkonskim ogradama, a Livru i njene pse zaobilazio je u širokom luku. I tako su ih svi zaobilazili.

- Ćuti, i trpi - šaputale su komšije kada bi se ponovo začula „igra“ iz Livrinog stana, i sa strahom gledali kako im se plafoni ljujaju. Kako odozgo padaju parčići maltera i zveckaju prozorska stakla. No, niko, otkada se Predsjednik kućnog savjeta vratio izujedan, nije više ni jednu riječ progovorio, niti se požalio na buku. Ali svi su se iznenadili kada je jednog dana jedan od Livrinih čupavih, crnih, pasa izašao na terasu stana i urliknuo tako jako prema nebesima, da je odmah zagrmjelo, vazduh je ustreptao, Sivi kvart zadrhtao, a munja je šinula u obližnje brdo. Neko veli da je i vatrica iskuljala duboko iz zemlje i da se na tom mjestu formirao vulkan. Poslije toga, crni, čupavi, Livrin pas je skočio u vis sa terase, dipio snažno, i u vazduhu je od njega ostala samo mala, crna, tačka. Toliko mala da je okupljeni Sivokvartaši na trenutak izgubiše iz vida. I onda, poče da pada, da se stropoštava sa sve četiri raskrebečene noge. Pljašti na sivi asfalt, tačno ispred okupljene rulje. Prsnu krv na sve strane, razletješe se crne dlake unaokolo.

Gore, u stanu, Livra i drugi crni, čupavi, pas su ležali jedno pored drugog. Na Livrinom vratu identifikovani su tragovi psećih zuba, a na vratu njenog crnog, čupavog, psa - ljudski ugrizi.

Po šipkama od ograda terasa zgrade u Sivom kvartu hodao je Predsjednik kućnog savjeta, gledao u nebo i arlaukao...

Andrijan Vuksanović

Poezija

Boka

Ne razumijem Boku.
Šutim kao đak koji nije spremam.
Ostajem bez riječi, da se čudim, gledam, dišem
i nikad ne naučim,
dok iznad mene neprekidno traje ta borba
bokeškog mora i brda.

Molim te,
pazi kako hadaš tom zemljom,
Tu mi srce kuca!

Don Tadija Jukić

Prijatelju,
ostalo je nekoliko drvenih krunica, puno knjiga i
jedan križ.
Čuo sam, otišao si rano u nedjelju, još za mraka.
Logično.
Ostao sam skupljati Tvoje riječi
od tišine i krvi.
Riječi lijestve.
Prijatelju, nisi Ti nikad ni bio na Zemlji.

Moji razlomci

Ima jedna tišina,
Od poraza pravi tihu slast,
Zbog nje, u svakom kamenu, vidim Nebo.
I kad mi brdo stane u grudi
To mi ona zbori:
'Tu sam. Kraj tebe. Slušam tvoje uzdahe,
Gledam tvoje oči i nadam se:
Čežnja koja te prati jača je od straha "

Ima jedna boja,
Nosi ukus tuge i čeka da postane Pobjeda.
Branim je dugim noćima kraj lampe.

Ima jedna misao,
Jača je od krvi,
Njena neophodnost je u mom disanju.
Tjera me, da izdržim sva ta lica
Koja nesreću oblače u osmijeh.
Zbog nje shvaćam sve uzaludne riječi.

Ima jedna tuga
Od koje se živi.
Lijepo joj stoje sve boje i crte lica.

Zbog te tuge, te boje, misli i tišine,
Jednom će riječi zaparati zrak:
Ja sam spakovao svoje boli,
Kao putnik kufer.
Doviđenja.

Neizbježnost

Danas neću tragati. Mislit ću na najnebitnije stvari i vodit ću najbanalnije razgovore. Danas ću slušati turbo folk. Možda ću se napiti na krsnoj slavi kod prijatelja. Neću vratiti šalice od ispijene kave na mjesto i bacit ću džemper u ormar. Ostaviti ću smeće u kući, neka zaudara. Neću nahraniti ribice. Danas neću izgovoriti ni jednu molitvu.

Noć.

Pita me: „Što si video u ovaj dan?“
„Video sam. Radost nosi odijelo tuge, a najobičnije drvo Stvoritelja.“

Ljepota kraja

Kada je umro djede u 84. godini života, mama bila je tužna. Nekoliko dana nakon pokopa, kroz jecaje, rekla je: „Sada imam zašto poći na groblje“
Kada sam u 12. godini doživio ljubavni brodolom, bio sam tužan. Igrajući se kroz šumu, rekao sam: „Sada imam ulicu u kojoj ću se praviti važan“. Kada se dječak iz susjedstva u 14. godini preselio, bio je tužan. Nakon toga kazao mi je: „Sada ima dva grada koja volim“. Beskraj je prekoračiti kraj.

Bijeg

Grli me neznanje. Stiska noćas, jako.
Želudac boli za Istinom.
Odgovori hodaju po meni kao mravi.
Čitava me soba, puna knjiga i papira, godinama čeka.
Ja pravim se lud i branim naučenim i namučenim istinama.

Staklo

Staklo strpljivo čeka krv.
Ćuti već godinama.
Lukavo pušta zrake varajući oči suncem.
A, znam odavno:
Bit će to lijepa bol od koje se savijaju leđa.
I suza je prozirna. Ona je sestra staklu po svijetlu.
Plače Majka zbog sinovih rana,
A, on ljubi staklo i pokriva se tminom kao posteljinom.
Plači, Majko plači.
Tvoje suze jedina su molitva.
Kroz stoljeća tješimo se tvojim bolima.

Trava

Uzgajao bih travu.
Običnu i zelenu.
Samo radi tragova kad se doma vratim.
Eto, noću mi je sva slatka nada u toj travi.
Posljednja misao, kad stanem uz zid
opkoljen cijevima logike,
Posljednji ponos za kraj dana je ta zgažena trava.
A, onda dođu i zvuci.
Čujem raspadaju se po tminama.
I sve je to čarobno za moj uzdah.
Moram postaviti straže od studeni i bure,
Moram, jer drugo ne znam što bi.
Ako jedne noći vidiš svjetlo na onom prozoru,
Ne varaj se. Nisam tamo.

Nadja Rebronja

Poezija

KRUG

„Ako je središte mene u meni”,
reče on,
„Onda je središte tebe u tebi.
Zašto ga onda tražimo negdje?”,
završi.

„Ja uopšte nisam kap”,
rekoh,
„I zato nema ni radijusa
oko mene”,
prečutah.

NEMUŠTI GOVOR

Ptica nebo ošine a ne ostavi trag.

Kamen u vodu utone
I prozbori sam o sebi.

Krivi put u prašini
Možda je crtalo dijete štapom
Ili je tuda pobjegla zmija.

TAJNI ZAVJET

Iz stijene se napih vode
I progutah bijelo i slatko.

Osvrnih se da pogledam kamen
Možda mi je sada
Pobratim.

BORHESOVIM OČIMA

uglavnom mi
nisu bitne
tihe bitke u predgrađu
ni perivoji ni kiše
ni mjesec nad mramorom
ni da li su me začeli
saksonci arapi il goti
bitan mi je
volt vitmen
čije je ime kosmos

§

(Rajneru Kunceu)

Nekada, negdje,
U nekom ratu,
U tvoje ime
Odbiću da ubijam,
Skrivaću se
U svim našim kolibama
I paliti pruće,
I možda zbog toga,
Kasnije,
Sporo napredovati u karijeri,
Šiti, da se prehranim,
Haljine za lutke,
Debelim gospodama
Saditi petunije
I praviti bajadere,
I zasigurno,
Veoma često,
Krišom,
Topiću zaleđena stakla
Ispisanim stihovima o tebi.

ZADNJI KORAK DO UTOKE

Voda je obgrnila noć
I sa njom začela
Sliku Mjeseca
U svojoj utrobi.

Jednom smo, samo jednom
Imali ovaj dan.

U vodi će,
Kroz vodu će
Desna ruka rasteretiti lijevu.

BREZA ME JE ŽALILA JER SAM KRHK

Na moju brezu su
S našeg jasena slijetale lastavice.

Neki mladić je jednom na koru breze
Čežnjivo urezao otisak očeve ruke.

Uz dvije grane sam se pela
I u krošnji čitala Derviš i smrt.

Na vjetru treperila mi je kosa
A breza me je žalila jer sam krhka.

Na koru breze sam urezala A,
Razbrajajući: Alfa, Alef, Elif.

Moja breza je bila palma
I pod njom sam dala prisegu.

NOĆNIČENJE

Nedoglasno želim
da nečim smjelim,
možda cijepanjem glasačkog listića,
srušim preponočnu šutnju nad ovim gradom.
I kad zaokružio bi se Mjesec nad ovim gradom
i zakucao njegov odraz na mom zidu,
sve snoliko
imalo bi opet svoju sliku i sjenu,
a ja bih jedino
u toj sjeni
pronašla hlad.

OBIČAN DAN

početak.

zagrlilo nas je drvo
lisnatim haljinama
prizivali smo kišu
u krvi smirivali
balkansku epiku
iz peta čitali
zemljane tragove

spasili smo begunce
žrtvovali zvona
vode je preplavila sve

pred počinak.

Senad M. Karadžuzovic

Zapis o pjesniku Esad A. Idrizaj (1968-2004)

Svi mi odolijevamo gravitaciji do određenog časa, hodajući, ako ne *po vodi* ili *po mjesecu*, a ono bar po zemlji, (ne zaboravimo: jabuke sa krošnji padaju zahvaljujući zemljinoj teži i bez pomoći ser Isak Njutnovih teorija).

Od nas na kraju ostaju samo priče jer smo tek mrva škrto rezimirane pripovijesti iz stranica debele *knjige postojanja*.

Branko Miljković je govorio, da je pjesnik onaj koji je za života napisao bar jednu uspješnu pjesmu.

Esad A. Idrizaj je za sobom ostavio jednu zbirku objavljenih pjesama i jednu koja će se (nadam se) bar nekada stampati, dakle jedan rukopis više od pokojnog Vitomira Nikolića barda crnogorske poezije!

Od smrti Esadove, (ono što me svakako čudi i najviše ljuti) prošlo je bezmalo decenija, a da se niko od njegovih *prijatelja u pokušaju* i poznanika ne osvrnu i ne našvrlja bar in memoriam, a kamoli neki osvrt o njegovom djelu. Na godišnjicu smrti 2005.godine u nedjeljniku KOHA JAVORE, reviji na albanskom, objavio sam esej u kojem sam pričao o snazi njegovih stihova, (čak i o tome iako bijaše porijeklom Albanac) koliko je značila i pridonijela njegova knjiga Crnogorskoj kulturi, Baru i Starom Baru.

Esad Idrizaj je uvijek tvrdio da je crnogorski pjesnik, a to i jeste bio više nego mnogi koji se takvim slove...ali hajde da potkrijepim ono što se uglavnom zna i da dodam ono što se ne zna a što je bitnije pa ako se i nakon ovoga *niko ne pokrene*, ove će književne novine na trenutak uveličati njegovo djelo, jer je vrijedno veličanja!

ĆUTNJA - E. Idrizaj - MRZ Pljevlja 1995.

U recenziji dr Radisava Džuverovića iz 1995. godine stoji:

“Poezija Esada Idrizaja je prije svega ĆUTLJIVA, laganog zvučnog izraza, ne-sputana izrazom i stihom.

Sloboda stiha omogućava da se pjesnik iskaže toliko koliko mu misao ne smije biti iskazana do kraja. Jer, ako je stih, ili pjesma kao lekcija koja se uči, brzo će biti zaboravljena i neće imati umjetničkih kvaliteta. Samo veliki pjesnici mogu JEDONSTAVNO da pišu.

Stihovi u ovoj knjizi ostavljaju mogućnost čitaocu da sam stvara svoje misaone veze sa pjesmama, a te veze ne moraju se uviyek slagati sa pjesnikovom ŠTA JE MISLIO DA KAŽE. U tome je veličina pjesnika ove knjige...”

I nastavlja: ”Posebno ove pjesme odlikuje melodičnost, neka tečnost kazivanja stihova. Jednostavno, ima se utisak da pjesme nisu pisane usiljeno, kako to biva kod pjesnika koji počinju da pišu. Čitače se pjesme Esada Idrizaja!”.

Osnovno pravilo za pisanje eseja, kritika i recenzija jeste temeljno i nepristrasno čitanje OBRADIVE MATERIJE, što je, kako iz priložene recenzije vidimo dr Radisav Džuverović:

- 1.Uradio površno, neodgovorno i paušalno.
- 2.Nikada prije knjige pjesama Esada Idrizaja nije čitao pjesnike albanskog govornog područja, (makar i prevedene).

(A to Džuverovićevu NESHVATANJE najbolje možemo osjetiti u blagom KOLEBANJU djela recenzije koje sam podvukao. Napomenjući: Iako je pisao na srpskohrvatskom, odnosno, hrvatsko-srpskom, Esad je vrlo malo znao albanski jezik, i nije dolazio u dodir sa albanskim poezijom. Iz razloga što smo tih godina čitali: Džojsa, Kitsa, Vitmana, T.S.Eliota, Milera, Melvila, etc....).

Tokom 2006. godine (dvije godine nakon Idrizajeve smrti) imao sam čast da radim na prepjevu prevoda Antologije albanskih pjesnika i tom prilikom sam blagoizvolio da uočim, kako je Esad Idrizaj disao i pisao poput albanskog pjesnika i na možda Crnogorcima nepojmljiv način. On je kroz naslijedne faktore doveo suštinu univerzalne ILIRSKE MISLI!

Dok sam uređivao tekstove pjesama iz pomenute antologije, iza svakoga stiha sam *nazreo* stihove Idrizaja.

U pjesmi AUDIJENCIJA od pjesnika EQREMA BASHE sam našao stih koji mi je otvorio oči, za razliku od dr Džuverovića. Stih Glasi: „Ne tražimo da nas volite! Mi želimo da nas razumijete“!

Ma koliko da nam se albanska poezija čini *neshvatljivom i dalekom*, ipak uz malo volje sve možemo preformulisati, kao recimo: ako nam se čini HLADNOM – ona je u stvari DOSTOJANSTVENA. Ako nam se čini NEDOREČENOM – ona je ustvari poput BESE-SASVIM JASNA I ZAVRŠENA. Ako nam se čini KAO TEČNOST KAZIVANJA STIHOVA (dr Džuverović) to je ISTOČNJAČKA RITMIKA OSTALA OD VREMENA OTOMANSKE IMPERIJE.

U stvari: Većina Esadovih pjesama čijem sam procesu stvaranja prisustvovao, jeste dobrom dijelom NOĆNO STVARANJE i Esad je tada stvarno bio mračni sabesjednik (CONFABULATORES NOCTURNI) odnosno, PRIPOVJEDAČ U DUGOJ PUSTINJSKOJ NOĆI!!!

Drugacijeg ga se ne želim sjećati, želim da ga upamtim po našim maratonskim dijalozima, dijalozima noćobdija i naravno ljubitelja finih vina.

Kada je završio sva tri ciklusa UM, REQUIEM i VITRAŽE IZ HELBRONA, uzvrpoljio se. Osjećao je da nešto nedostaje, a to sam osjetio i ja, ali sam ga hrabrio... Tokom tih hrabrenja smo se sporečkali! Ali to se moralо desiti, jer nakon naše sitne razmirice, očajan, zapisao je uvodni prozno-lirski tekst ĆUTNJA po kojem je nazvao čitavu zbirku, i toga dana je ponosno ušetao u moju radnu sobu i zagrljio me, JER (kako to sam kaza) DA SE NISMO SPOREČKALIOVU KNJIGU NE BIH USPJEŠNO ZAVRŠIO!

(Da li bi tako bilo ili ne, to mi danas uopšte nije važno, važno je sledeće:

Znao je kao svaki dobar pjesnik kada je nečemu kraj i gdje staviti tačku!)

Zahvaljujući toj knjizi pjesama, postao je član Udruženja književnika Crne Gore. Štampan je u nekoliko zbornika i monografiji STODVADESET GODINA O.Š. STARI BAR. Ali da se ne udaljavam od teme, jer osnovna tema je zbirka pjesama ĆUTNJA!!!

Kako ju je on doživio? Rekao bih, manje-više kao i svi pjesnici koji objavljaju svoju prvu knjigu. (Dok je bila u štampi on je već radio na svojoj drugoj knjizi pjesama SANSARA).

Kako sam je ja doživio?

Manje-više u euforičnom stanju (a tih godina smo i ja i on bili blago euforični), pa možda nisam na tu objavljenu knjigu gledao, kako danas gledam. Zapravo, ovih godina skoro kao da mi je prilično jasno da je ĆUTNJA jedna vrsta slutnje E.Idrizaja da će umrijeti mlad: (Na strani 12 stoji sljedeći stih) –

“Kamen i led
Kamen i led
Kameno lice tamno i hladno
Svejedno je
Ja vidjeh svjetlost i tamu
I ništa mi promaklo nije”.
Ili stih na str.15

“Neka me satre
Ono što mi život dade
I sav ču biti ništa
Nikad me bilo nije”.

Na kraju zbirke, u završnoj pjesmi ODLAZAK (str.62) jasno proriče:

„Mir Vam ostavljam
Mir Vam svoj dajem
I u miru odlazim”.

Šta se to dešavalo sa pjesnikom za kojeg je u EMISIJI ZA KULTURU Radio Novi Sad 1996. godine, književni kritičar Jovan Ćirilov izjavio da se radi o Disovskom sindromu mračne poetike otjelotvorenom u mlađom pjesniku Esadu Idrizaju?

Uglavnom, mnogo toga, a ponekad ništa...

Bio je već razočaran, *ophrvan mrakom*. Njegova druga zbirka pjesama SANSARA dugo je skupljala prašinu u fioci jedne podgoričke izdavačke kuće.

Zar niko nije osjetio bol čitajući njegove stihove, (ako ih je čitao). Njegove tri krucijalne pjesme iz zbirke SANSARA su *klonuće*, mada čitava zbirka obiluje mračnim vilajetom čovječje tragedije:

„Moj život nije tekao
A i ne otiće tako brzo
Moj život nije rijeka.
Ne shvatam,
Kada budem shvatio
Znaću da sam postojao“.

Pjesma DŽORDŽIJA govori o njegovoj posljednjoj promašenoj ljubavi i napokon poema MOJ VOZ na kojoj je insistirao. Zašto? To samo mogu da slutim. Do same smrti uporno mi je ponavljao i ukazivao na nju! A ja?...vjerojatno nisam imao dovoljno sluha da razumijem proročanstvo o jednoj individualnoj propasti.

U III pjevanju kaže:

Možete slobodno hodati po šinama
Možete mirno čekati svoju smrt
Ništa neće poremetiti tišinu
Možete mirno čekati
Ni škripa željeznih točkova
Ni sirena lokomotive
Ja uredno čekam svoju smrt
I ništa je poremetiti neće.“

U VI pjevanju je prorekao svoj kobni karcinom pluća:

„Sam, odbačen kao stara ponjava
Na suvom blatu
Umjesto ljubavi trnje
Namjesto tople riječi
Hladan kamen na srcu
Umorno sjeni pokriven
Plućnom maramicom zgrušane krvi“.

...Esad A .Idrizaj je rodjen u Baru 28.01. 1968. (te kobne i revolucionarne godine koju pamti čitav svijet po buntovništvu mlađih). Osnovnu školu je završio u Starom Baru, a srednje obrazovanje u Prištini...Putovanja po Njemačkoj *su mu okamenila srce*. Iz Njemačke se vratio u vrtlogu sankcija i nemaštine. Odrasli smo skupa, a zapravo ni ja ni on nikada nismo odrasli. Cijeli svoj život smo proveli gledajući u svijet *očima zaboravljene djece...*

I dok sam ja sastavljaо kraj sa krajem u Ulcinju, on je umirao u postelji u svojoј radnoј sobi dok su nad njime bdili članovi njegove porodice i muza poezije. Umro je jednog kišnog Oktobra 2004. godine ne dočekavši zoru, ne dočekavši dio dana koji je najviše volio. Umro je u mraku da bi ga sanjali mi što ostadosmo... Koje su mu bile posljednje riječi, to nikada nisam saznaо, niti sam se trudio da saznam. Više sam volio da vjerujem kako je posljednjim atomima snage kazao: NAPOKON...ĆUTNJA. Ili možda:

A SADA SANSARA!(Odnosno ponovno rađanje, odnosno odbijanje konačnog mira to jeste NIRVANE!)

Svakako, Mi smo tu, a njegovi stihovi čekaju da budu otkriveni ovom NEMUŠTOM JEZIKU!

ĆUTNJA

Ako je čutanje čutnja za prvo slovo
koje se kaže
ja nemah šta da kažem
Ako je čutanje riječ koja se kaže
ja sam govorio i prije rođenja svijeta
Ako je čutanje govor
ja sam govorio tokom cijelog vijeka
Kažu da pred kraj života nijemost zavlada
a čutnja obuzme usta
Sve je rečeno
da l̄ s bolom
da l̄ s tugom
da l̄ s srećom
Ako čutnja objašnjava sebe i riječi
ja ču govoriti i postojati poslije smrti
Ako je čutnja sud – osuda ljudskog uma
i tijela
ja vezan s čutnjom čutim i gledam boje
neba
čas sivo
čas srebrno
čas plavo
čas tamno
čas plačno
Ako je čutnja samoća
sam
sam sa sobom
ja uvijek bijah sam bez sreće i želja
sam
sam samoćom
bez rođenog
bez nje
bez prijatelja
Ako je čutnja da moram čutati
jer ne valja se sve reći
jer malo je vremena sve da se kaže
zato ponešto pišem da na papiru ostane
Ako sam s čutnjom došao na ovaj svijet
ako nam je zemlja podarila blagoslov i
prsten i krug
moja si ljubav o moja čutljiva nevjesto.

DAJ VINO NATOČI NEK ČAŠA SE BLISTA U RUCI

Nabrekla stopala
sjetiše me na
davnog utopljenika
barske obale
i gomile ljudi što su
ćuteći zurili u njega
i tada sam duvao litaniju
želeći da ga oživim
a sebe ubijem
početkom februara.

MUZE

Mjesec ramazana se dovukao
nečujno
Vjernici spremni za post
pročišćenja
Minaret osvjetljen
nudi blagoslove gospoda
Lomnim hodom do prve kafane
Ispijam black & white
u društvu sumnjivih žena
Bježeći vjerskom pravilu kažem
Nisam spreman
za religijski pokušaj iskulpljenja

Ne mogu te dati bogu
griješnice
nek nas čuvaju paganske muze.

UTOPLJENIK FEBRUARSKE NOĆI

Duvaao sam tečnu litaniju
u promrzle ruke
ne bi li ih zagrijao
dok bura sviraše
travijatu kroz cjevi
mojih kostiju

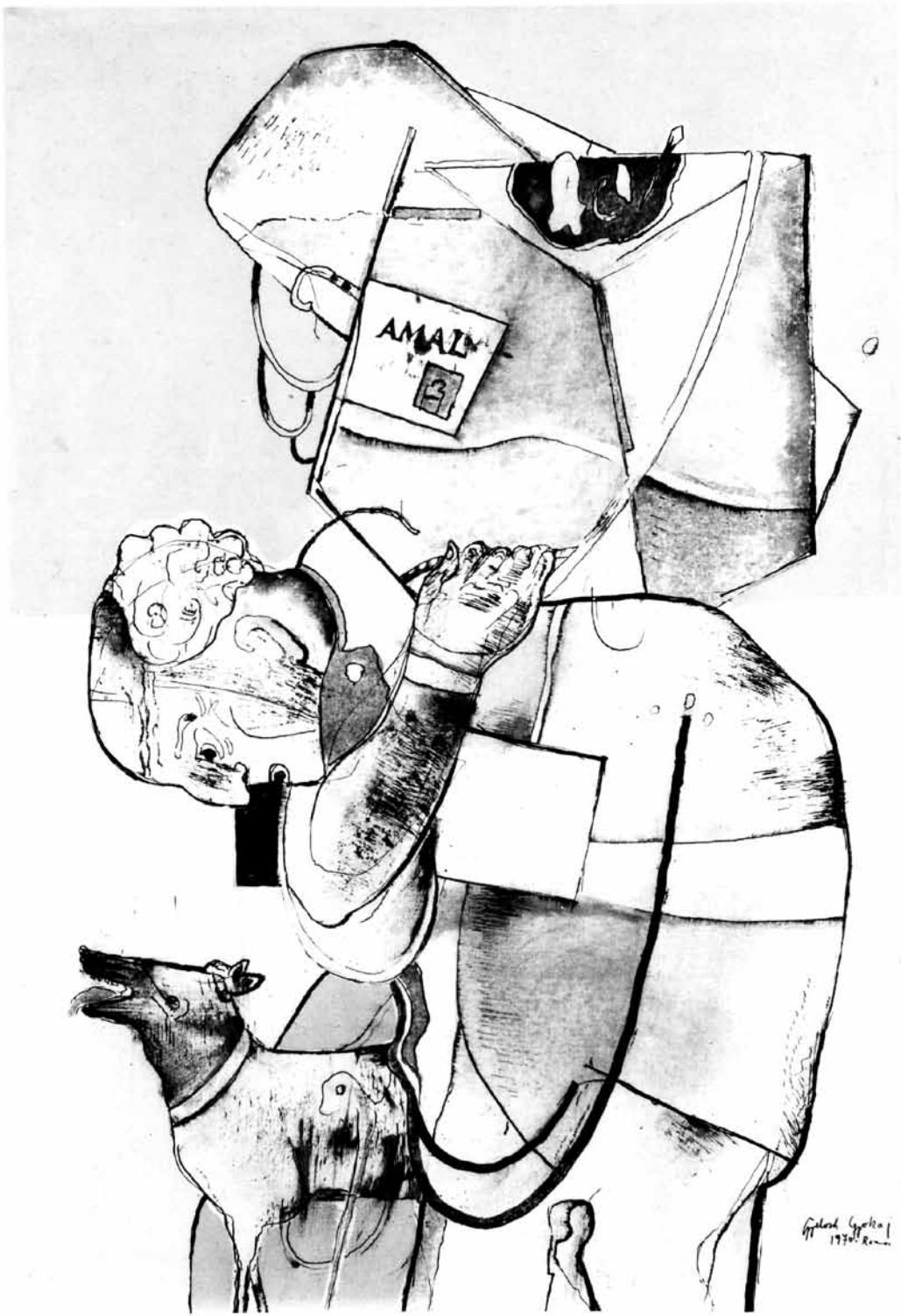
PRASKOZORJE

Godinu sam čekao
na jedno ovakvo praskozorje
i govorio sam Čovjeku
NAPIŠI TO
NAPIŠI TO MOJE JUTRO
kada mi NJU donosi cvijeće
i ljubičasto nebo
i prazne šolje za kafu
i moju maleroznost
i pute koje sam pogazio
gore u Češkoj
i pijanstva
(a hvala bogu ne pijem više)

On nije htio
Sjeo sam razočaran
i sam sve zapisao
Ovo je moje i njeno praskozorje.

Sreten Asanoviq

Rrjedhës së lumit, kah jugu

Italianin e përcillnin pleqt. Gjersa e shtynin ai kërcente para tyre. Kërcenin edhe pleqt, merrnin frymë mbytshëm, kolliteshin dhe shikonin njëri - tjetrin ngadhnijyeshëm. Petko Kërlagani, burri me musteqe më të gjata në Bregavicë dhe rrëthinë, i mbërthyer me njëfarë rripi ushtarak mbi setrën e zbardhur dhe të shqyer, kishte në duar një saçmare të vjetër; të tjerët mbanin këmesa, tëfurqe, zgjedhë dhe shkopinj, kurse kishte edhe të atillë që mbanin thupra të thjeshta barinjsh. Zekoja i Stanojkës leshatak dhe i djersitur, me gunën e murrme që përherë e mbante pa këmishë, mbi trupin lakuriq, mbante një kallëm të trashë me një grep të hekurt në skaj me të cilin nxirren kanistrët nga lumi. Ai ecte duke tundur atë, dhe në të njëjtën kohë hidhte kapelën përpjetë. I topitut nga dhimbja e frika, Bepoja, si nëpër mjegull, kujtonte ata disa muaj të kotë që i kaloi duke u fshehur pranë këtij fshati të çuditshëm. I kujtohej vendimi që piqej në të menjëherë pas ardhjes në qytetin e vjetër, pamjen e të cilit në largësi nga të katër anët ia mbyllte kurora e maleve me majë diku lart mbi re të vrazhda e të copëtuara dhe vizelluese si kristali, që zhdavaritin qetësinë e ndritur të qillit të larë.

Qyteti ishte në mes rrafshit të tharë. I dukej se veriu së anejmi e kishte rrjepur edhe copën e fundit të dheut; pra, çdo gjë ishte e tharë dhe e ngrënë mu sikur pas karkalecëve. Shpellat në breg i ngjanin llavës se gurëzuar, të cilën e kishte parë njëherë në anët e Vezuvit. Fshatrat të shpërndara rrafshit e frikësonin me mjerim, kishte shtëpiza pa gardhiqe dhe pemë; vetëm me pullaze e mure. Banorët e tyre ishin të ftohtë, disi të largët, edhe pse sipas të folurit të zëshëm dhe tundjes së duarve u ngjanin mjaft vendësve të Bepos nga jugu. Në vend që të bisedonte me fëmijët që përherë loznin ca lojëra luftarake apo vidhnin ushtarët dhe magazinat e tyre, në vend që të përpinqet t'i afrohet ndonjë vashe qyteti, apo të paktën të mësonte ndonjë fjalë të gjuhës së këtyre njerëzve posa njësia e tij arriti në këtë vënd armiqësor, të push-

tuar para tri vjetesh, Bepoja vetëm kërkonte mënyrën se si të veçohet dhe të endej bregut të Moraçës se akulltë që edhe vetë, sikurse edhe ai, ishte vetëm kalimtare nëpër fushën e Qemit, duke mos i dhënë as lagështi, as hije, por edhe duke mos marrë asgjë prej saj.

Fusha e zhveshur mbetej e vrazhë dhe e përcëlluar. Lumi nuk shihej e as nuk ndiehej, megjithëse e prente në tërë gjatësinë. Rridhte me vrull i zhytur në rrafshin e përvluar, duke arritur në liqenin e akulltë dhe të egër, sikur buronte po në atë çast nga bjeshkët nën borë nga veriu. Duke u endur një herë rrjedhës së lumenit, Bepoja zbuloi Bregavicën, fshatin e vogël, disi ndryshe nga të tjetrët, të ngjitur për kodër, por edhe për lumin që rridhë rrëzës së tij; fshatin ku njerëzit iu dukën më të mirë më të qetë nga të gjithë ata që kishte parë në këtë fushë të rrënqethur. Aty u lirua për herë të parë deri diku nga frika që ndjeu qysh atë ditë kur me njësinë e vet ngjitej shtegut të ngushtë që humbiste në kthesat, në lartësi. Megjithëse ishte në qytetin plot ushtri dhe jashtë aksioneve komuniste, Bepoja frikësohej gjithnjë; druhej nga vendësit, nga bashkatdhetarët e tij, nga toka të cilën e digje dhe e shkretëronte vapa. Frika i shtohej, posa në qytet vinte ndonjë kontingjent i shpartalluar, që zakonisht ia behte në agim me të klithura, me erë eteri dhe me varre të reja në varrezat ushtarake. Frikët e shtonin bataret dhe rafalet e papritura nga qyteti, megjithëse ato batare fillonin zakonisht kur ndonjë qen prekte rastësish konzervat e zbratë, të vëna dendur në rrëthojat e telit me gjemba. Nuk e dinte as vetë se kur kishte vendosur të arratisej. Ndoshta, qysh në hyrje të këtij kazani, duke e mallkuar veten pse këtë gjë nuk e kishte bërë që në Itali, pa të dilte ku të dilte. Të arratisej, por jo te komunistët. Ata i mobilizojnë menjëherë dezertuesit italianë, e kjo është vdekje edhe më e sigurtë se ajo këtu. Prandaj, edhe vendosi të shkojë vetë, madje në Bregavc, ku ndryshon vendi me plot shelgje dhe gropat të thella buzë bregut të lumit, dhe ku livadhet janë plot lule laramane. Ndoshta dikush do ta pranojë, mendonte: ai do të mund të punonte punonte çfarëdo punë fshati. Ndoshta do ta fshehin aty, ku, si duket, nuk shkojnë as italianët e as komunistët.

Bregavicët s'ishin larg qytetit, por jashtë të gjitha rrugëve dhe kalimeve, futur midis lumit dhe kurorave të kodrave të zhveshura. Në vjeshtë e gjatë dimrit, ishin të ndarë nga përroi i shkurtër, por i egër, nga i cili shpërthente njëfarë uji i papritur dhe i panjohur nga kodra, duke prerë rrugën e vetme për në fshat. Sa më tepër i afroheshin fshatit, duke u penguar prej rrozagjave dhe ferrishteve, pleqtë fryheshin gjithnjë e më tepër. Hapi i tyre i pasigurtë, bëhej pak më i gjallë. Pleqtë e magjepsur e shtynin italianin para te shkopinjt dhe kamësat e drejtuara. Zekoja i Stanojkës nganjëherë i binte me shkop në mes shpatullave. Italiani atëherë e shpejtonte hapin, por Zekoja e ndalte prapë me atë grepin majë shkopit, duke u kënaqur më këtë lojë. Kjo ndodhi papritmas në verën e vonë. Perandoria u shpartallua papritur e kujtuar.

Oficerët filluan të iknin me valixhe, kërcenin në vetrat ushtarake; fanteria dërmohej, për t'u ngjitur në kamiona, bersalerët pa helmeta e tufa pendrash, përpinqeshin t'u afroheshin motoçiletave të tyre që bumbullonin. Fjala kaptullim e zhduku edhe atë pak shtrëngesë dhe frikë nga dënimini. Secili dëshironte të fshihej, të zhytej diku në largësi, ta braktiste këtë vend të mallkuar, ku nga çdo anë kërciste si në front. Dridhej në të katër anët nga shkatërrimi, thirravajet e ushtarëve të shastisur italianë dhe kudo dëgjohej njëfare bërtime e kotë. Sajohej dhe rritej një shushurirmë që i përngjante oshëtimës së breshërit dhe stuhisë. Më vonë motoçiklistët e veçuar gjermanë i kanë nisur si kopenë, t'i ndjekin dhe t'i bashkojnë me aradhat dhe batalonet e tyre, t'i mbledhin në kazerma si në vath, t'i çarmatosin dhe t'i burgosin. Këmishëzezët e rrallë, duke u frikësuar se mos po shfryhej mbi taurrejtja e turmës ushtarake të frikësuar për një kohë të gjatë, mbas pak erdhën në vete dhe u bashkuan me ndjekësit. Bregavacëve u shkoi përdore të mbesin anash deri para ca ditësh. Merita më e madhe e tyre ishte që shkatërrimin e Italisë e kanë festuar me batare dhe me gazmend.

Janë futur midis ushtrive si në mes të pikave të shiut; nuk i preku as bezdisja as mobilizimi deri në çlirim. As për farë s'ia ngjiti kujt plumbi, mandej erdhën sekustrimet. Ua morën të gjitha, sa s'mbeti gjë prej gjëje. Djelmoshat dhe burrat e pjekur i mblodhën vullnetarisht në batalone plotësuese. U paraqitën edhe ca vajza të shkojnë në ushtri; ky ishte një turp që s'mbahet mend, me që ndër fshatra përflytej me tallje se si një fare mbretëreshe e shenjtë na qenka ndalur para përrroit të gufuar. Paska thirrur e përbetuar që të kalojë në jug të pasurisë së saj nën ullishte dhe s'u gjet burrë që t'i ndihmonte, po të mos vraponin disa gra që kaluan. Ajo atëherë tha se në Bregavicë deri sa të jetë toka - tokë, gratë do të janë më të mira se burrat. Askund njerëzit e qetë nuk ishin aq luftarakë dhe të zëshëm si bregavcasit kur janë në tubim u bërtitnin gjoja grave e fëmijëve. Kjo i mbante edhe në pleqëri. Kur shkuan të gjithë më të zotët për pushkë, pleqtë ishin më shumë se kurdoherë të brengosur përfatim e të mobilizuarve, sikur mezi po pritnin rastin që të shfrynin urejtjen. Sikur me këtë ata do të ndihmonin që të mbaronte sa më parë kjo luftë, e cila i frushtulloi në kalim, mu në fund, me fuqi dhe aty ku dhemb më shumë.

Nëpër vërshimin e gjithfarë shushurimave, si nëpër fushën e minuar, Be-poja shkonte me vrap, në të dalë nga qyteti, në drejtëm të lumit, gërmuqur nën peshën e trastës së stërbushur. Po të vinte gjer te lumi, shpresonte, nuk do ta kapte më askush. Gati u rropos në bregun e pjerrët kah uji. Vazhdoi nën shpella, derisa në çarjen e ndritshme mbi të fishkëllonin plumbat e humbur. Ky kërcënim tingullues nuk pushonte as kur u largua nga qyteti, lumi tatëpjetë. Krismat u rralluan, kurse qetësia ndërmjet tyre ishte frikësuese.

Nuk u bë më mirë, as kur iu afroa Bregavcit: e ndiqte tingulli monoton i rralshtë dhe jo i pastër; më tepër zukama se tingulli, e shurdhonte dhe drithëronte me vapën mbi shtratin e lomit dhe të brigjeve të zhveshura. Kur hyri në kodër, humbi edhe fresku, sikur të mos kishte qenë kurrë. Ajri përvlues shtypte Bepon, duke u bashkuar me atë tingull që qëndronte vazhdimisht edhe pas daljes nga shtrati. Rruga e tij rrjedhës së lomit, kah jugu, e dinte, nuk do ta afronte nga atdheu, në të cilin edhe vapat janë të buta e të këndëshme jo kështu të vrazhda dhe vrasëse; kur të paktën kjo rrugë ta shpinte në një farë paqeje, sikur t'i shpëtonte vetëm jetën. Tingulli në një çast iu duk i njojur, por jo edhe më pak i rrezikshëm. Ato gjinkalla, që janë si mizëria, nuk mund të jenë aspak të ngjashme me ato për të cilat ka ditur gjer atëherë. Është e pamundur të ketë kaq, as në këtë stinë të motit; sigurisht edhe ato i përkasin kësaj toke të vrazhdë dhe kësaj dite të pakuptimit. Sikur të gdhendnin qiellin mbi vete. E ndoshta kjo është dita e fundit për shokët e tij që me trastat e mëdha pa kokë vrapijnë rrëth karaullave dhe stacioneve, rrëth fortësave të vogla të papushtueshme që nuk ofrojnë më as mbrojtje e as arsyetë jenë të ruajtura. Gumëzhitja e vazhdueshme e gjinkallave të panumurta me dridhërimën e vapës, sikur po merrte një ton kërcënues, sikur po puqej me një zë, i cili thotë se atë, Bepon, duhet ndjekur, kapur, mbajtur, thyer, mbytur... Nuk e ndiente më as peshën e trastës e as lodhjen e gjymtyrëve të shtangura. I afrohej Bregavcit, rrokullisej sikur të ishte as send e as njeri. Duke hyrë në katund, u ndal përnjëherë; ngriti duart përpjetë sikur të mbronte sytë nga njëfare drite e papritur, dhe, i tmerruar, shikonte gratë flokëshprishura që vraponin nga shtëpitë përdhese gurore, dritaret e vogla dhe dera përherë jo e myllur, hapeshin me errësi dhe skamje.

Qëndronte duke mos ndjerë as grepin e njeriut leshator që i rrasej në kryqe. E kishte kapluar njëfarë shtangimi i ngjashëm me atë që ndjeu, kur erdhë në këtë fshat të pamëshirshëm. Atëherë, për herë të parë, i është shfaqur frika që të sosë mendjen dhe të merrë këmbët ankthi që t'i errëson sytë. Por, atëherë e gjithë kjo vetëm është paralajmëruar, atëherë kishte një rrugëdalje sidoqoftë, kthimi në lumin plot hije dhe brigjeve të tij të brejtura thellë, apo kishte mundësi të zhytej dhe të shihej në terrin dhe në freskinë e rërës së laguar. Tani nuk mundet prapa; pas tij qëndron ky kor i vrazhdë në gjysmë rrathi me armë, me qent ndër duar.

U ndal si i nguruar, shtiu dorën përpara kur në Bregavcë papritur e kujtuar krisën bataret. Vallë a paskan armë edhe atje, a shtijnë edhe atje kundërt tij. Tani edhe gjinkallat, bataret dhe fishkullima e plumbave u shkrinë në një tingull të lartë depërtues që ia ftohu kurrizin dhe ia mori frymën, e kaploj me frikë të re dhe zbratzësirë të rëndë.

As që dinte si u gjet në breg, në një gropë më të thellë e të ngushtë, të fshehur nga një shegë. Kërcelliste dhëmbët nga të ftohit, u mbështoll me batani; u tkurr i téri në skaj të strofullës së ngushtë, kurse nga tkurrja e dridhja e tij, nga personi i kokës, derdhej zalli i imët që i rrëshqiste kapelës tatëpjetë, fytyrës, batanies dhe këpucëve ushtarake.

S'doli nga shpella ditë të tëra. Dilte në lumë vetëm natën që të pinte ujë, të mbushte paguren. Hante konserva dhe peksimet, duke kursyer çdo gjë, përveç ujit që kishte mjaf. Më vonë e mori vesh se do të detyrohej të kërkonte ushqim të ri, sepse ai i mbaroi shpejt. Delen, që i erdh në hyrje të strofullës së tij, e lëshoi menjëherë, pasi do ta kërkonin barinjtë. Prandaj, bëri planin që natën të shkonte në fshat dhe të vidhete ç't'i vinte për dore.

E humbi çdo kuptim për kohën: dinte vetëm se ditët e ngrohta dhe ajo farë zhurmë që e ndiqte kur patë ardhur gjer në Bregavcë kishin kaluar që moti. Zhurmën e kanë zëvendësuar fishkëllima e veriut dhe shirat, lumi i gufuar që arrinte gjer në shpellë. Në hapësirën e ngushtë solli mjafit sanë, pra, çdo gjë që kishte qe përzier me fije bari. Tanimë nuk e pengote as kashta e imët, që i shponte rrobat, as ndysia që ishte ngjitur për rreth tij, as flokët e as mjekëra që i kruheshin.

Gati u mësua në largështirën dhe mykun e thartë të shpellës. Nga èndërrat e paqeta dhe të ndërperera zgjohej i lodhur nga të dergjurit e tepërt. I vinte më rëndë që e kaplonte kurdoherë dëshira të ndizte zjarrin, të nxehet, i dukej se zjarri do t'ia lehtësonte qëndrimin dhe t'i zhdukte vetminë. Me flakën e gjallë do të bisedonte, sikur me njeriun; do të mund të ankohej dhe të këshillohej më të. Zjarri është vlera më e madhe e jetës, mendonte Bepoja. Më shumë se zjarrin nuk donte as njerëzit.

E kapën për shpine, derisa para shpellës nxehet pranë zjarrit me dru të thata, rreth të cilit ishte hapur dhe sikur e kishte përqafuar me këmbë dhe duar E sollën në shtëpi guri, e ulën pranë vatrës. Pleqtë rrinin rreth e rrotull vatrës, shikonin rrobat dhe këpucët e Bepos. Zekoja i Stanojkës, si rrëshqitas, afronte këmbën e vet pranë të tijës, duke e matur kështu gjatësinë e shputës. Karlagni e shikoi ashpër dhe iu kanos me vetulla, që t'i kujtonte seriozitetin e situatës. Novica Mishuroviq, tanë fare i rraskapitür, por i njohur për mikpritje, i zgjati italianit pagurën e rakisë; ai e kapi me pabesim, e pastaj filloi të shikonte qarkun e zymtë të fytyrave enigmatike dhe të zhubravitura. Piu pak dhe ia ktheu të zotit. Jovana Brajeviq, e mbështolli me një shami të bardhë, i dha ca copa sheqeri, kurse pleqtë pinin raki.

Bepoja filloi të shpresonte. Ndoshta ky, prapëseprapë, nuk është mundi i tij. Këta njerëz janë të mirë, të atillë siç i janë dikur kur erdhë së pari në fshat. Këto gra, nga të cilat është lemeritur, flokëshprishura dhe të zeza si korbi, që

tani qëndrojnë rrreth dhe pas burrave, sikur së shikonin me mëri, por me plot kujdes. Njëra i dha edhe një grusht duhan e një copë gazetë. Duke menduar se ç'të bënte me këtë, pleqtë filluan të flasin prapë sikur ziheshin. Rrezja e shpresës humbi para se të dilte në pah.

Ta gjykojmë. Ta vrasim. Përse? Pse është armik. Pse është italin. Okupator. Ai na ka vjedhur dhentë. Fshehet qysh nga kapitullimi. Ai është fajtor që kanë mbledhur rininë. Por, ata luftojnë me gjermanët. Njësoj, ai është armik. Ma jepni ta rregulloj unë. Nuk e dimë cili është. Është mëkat, duket si i shenjtë. Sigurisht është fashist. Nodshta nuk është. Është fashist. Fashist.

Bepoja i dëgjote zërat e shtangular, ndjente se i ka ardhur fundi, se nuk ka shpëtim pér të dhe se nuk mund të bënte asgjë që ta ndërronte gjendjen, ai nuk i kuptonte këta njerëz, ata nuk e kuptonin atë. I kumbonte në veshë e vetmja fjalë – fashist, ajo përsëritez si bubullimë, si rrapëllimë treni, i zinte frymën. Ai trandej nga ajo, sikur ta godiste njeri. Përpiquej të kapte edhe fjalë të tjera që nuk i kuptonte, të marrë vesh se c'po vendosin pleqtë luftarakë. Dhe atëherë, si duke u mbytur, me ngërçin e fundit, me zérin e tharë e të plasur ia filloj; së pari ngadalë e pastaj pak më shpejt, si duke nxituar t'i zotëronte fjalët dhe ndërthyrjet e pleqve, habinë dhe pëshpëritjet e grave, si duke u ngutur t'i thoshte sa më shpejt dhe sa më mirë të gjitha ç'kishte. Bepoja, në qetësi varri, midis shikimeve plot habi, mezi ia tha këngës:

*... Bandiera rosa la trionfara
Viva il comunismo e la liberta...*

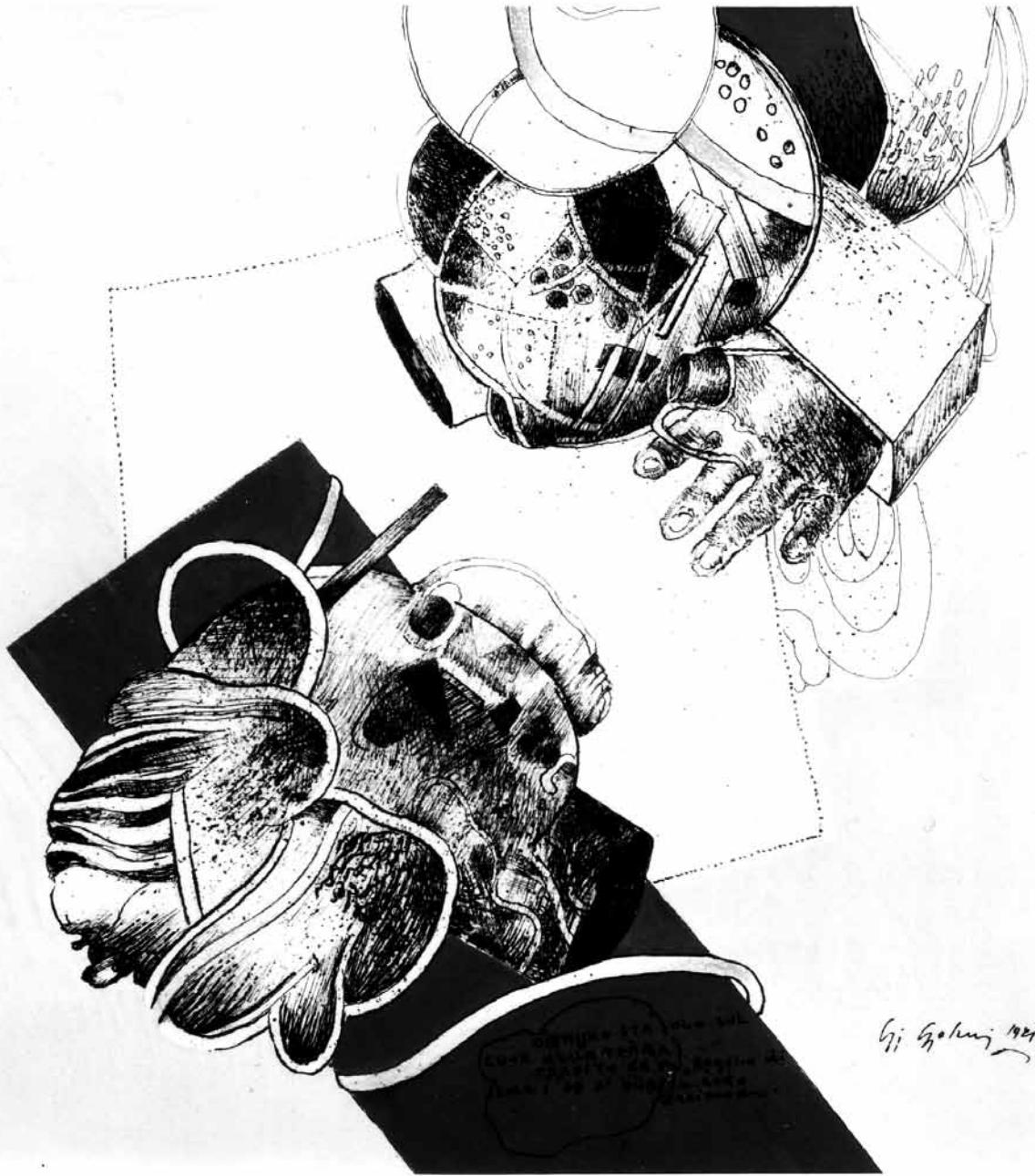
Që të gjithë e shikonin italianin të topitur po në atë pozitë, në të cilën ishte kur u dëgjua kënga. Të habitur nga shfryrja, nga shfyrja e papritur, nuk mund të kuptonin as arsyen e as kuptimin e vajit jo të rëndomtë. Kënga rridhte me vështirësi e mundim, sikur dilte nga barku i ndonjë këngëtarë të shastisur. Kur pushoi italiani, i laguar nga djersa dhe i mpirë, askush nuk luajti vendi e as foli. Askush nuk dinte sa kohë vazhdoi ai vaj i pakuptueshëm. Një heshtje e pakëndshme, kërcënuese i kaploj edhe pleqtë edhe gratë, e mbushi plot shtëpinë e shkretë e gjysmë të errët. Të gjithë pritnin të ndodhët diçka, që do të shkaktonë një kthesë dhe lehtësim, një erë mund ta shpejtonte përfundimin, çfarëdo fjalë qoftë, apo vendim, pér vdekjen apo jetën.

(përktheu: Esad Mekuli)

Ime Prezime

Ljudevit Pasković

(oko 1500-51)

Ljudevit Pasković jedan je prvi od naših pjesnika uvrštenih u strane zbornike i antologije, i potonji koji je tu počast doživio u svojoj zemlji.¹

U Gobijevom izboru soneta i pjesama najboljih pjesnika svih vremena, knjiga prva, koja sadrži poeziju do 1550. godine, Lodoviko Ariosto ima pet pjesama a Pasković šest!² Engleski istoričari književnosti primjetili su da je Tomas Lodž, Šekspirov savremenik i saradnik, objavio pod svojim imenom tri Paskovićeva soneta u zbirci *Phyllis* (1595) a sam Lodž u knjizi proze (*A Margaret of America*), iste godine, prevodi četvrti Paskovićev sonet, ali priznaje da je to „imitacija ovog odličnog pjesnika“!³ Ser Sidni Li, u *Istoriji engleske književnosti*, poglavljje o elizabetinskom sonetu, navodi kao „jedan od najpoznatijih Lodžovih soneta“ prijevod Paskovićevog soneta koji počinje stihom koji bi na našem jeziku mogao da glasi: „Smrt nije ono što se smrću zove“⁴ G. Maver, italijanski književni istoričar, tvrdi da je Pasković uticao i na Henrika Konstebla, preteču

1 Ovaj je tekst prvi put objavljen kao predgovor izboru Paskovićevih djela u 68. knjizi Biblioteke „Luča“, 1987, 7 -36. Gobbi: *Sonetti e canzoni. Scelta di sonetti e canzoni De' piu eccezenti Rimatori d'ogni Secolo. Seconda edizione. Parte prima, che contiene i Rimatori antichi dal 1400, e del 1500 fino al 1550.* Bologna 1718. Str. 562. Pasković na str. 489 - 491. U knjizi, koju smo koristili u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, primjetili smo da osim Paskovića nema drugih pjesnika iz naših krajeva. U spisku izdatih zbirki pomiju se *Rime amorose* dal Magnifico Savino de' Bobali, Venezi a 1589, ali Bobaljević je mogao da uđe samo u drugu knjigu, jer se njegova zbirka pojavila mnogo kasnije. Nijesmo mogli da pronađemo tu drugu knjigu.

2 a 1589, ali Bobaljević je mogao da uđe samo u drugu knjigu, jer se njegova zbirka pojavila mnogo kasnije. Nijesmo mogli da pronađemo tu drugu knjigu.

3 Josip Torbarina: *Naš prilog evropskom petrarkizmu.* «Forum» 4-5, 1974, 593. On je predložio i narodno prezime Pasković, koje je samo isplivalo iz mletačkoga vremena. Nema razloga da se naš pisac naziva niti prema latinskom obliku Pascalis niti prema italijanskome > Pasquali. Osnova je: Paskoje > Paskojević > Pasković.

4 Citirano prema Torbarini, Forum, 592.

šekspirovskog soneta.⁵ Šekspir je, razumljivo, čitao Lodža. Iz njegove *Rozalinde* uzeo je građu za *Kako mu drago* a za *Veneru i Adonisa* našao je inspiraciju u Lodžovom *Glauku i Scili*. Neposredno su sarađivali na drugom dijelu tragedije *Kralj Henrik VI.* Zato Torbarina zaključuje da neće biti teško otkriti posredne odjeke Paskovićeve lire u sonetima labuda sa Evona.⁶

Pošto ćemo se na složeno pitanje uticaja vratiti kasnije, s napomenom da se u staro vrijeme na to gledalo drukčije nego danas, nastavićemo ovo izlaganje pokušajem da objasnimo ličnost i djelo ovog zamenitog humaniste koji je poznat u svijetu a u antologijskom izboru *Prednjegoševska doba* samo je pomenut.⁷

Pjesnik i njegovo doba

Paskovići su stara kotorska porodica. Arhivska traganja za podacima o kulturnom životu starog Kotora (XIV-XVIII vijek) obrađena u knjizi I. Stjepčevića i R. Kovijanića,⁸ otkrivaju pretke našeg pjesnika u XIV vijeku, u vrijeme protovestijara Gruba. Početkom XV vijeka Nikola Trifuna Jakovova Paskvali, bio je „sveštenik i dobar prepisivač knjiga (kaligraf)“ 1437. godine prepisivao je *brevijar* za crkvu sv. Jakova u Kotoru a tri godine kasnije bio je rektor srednje škole.⁹ „Nikola Paskvali pripada uglednoj kotorskoj porodici vlastelinskoj, koja se u XV vijeku izjednačila prvenstvom i ugledom s porodicom Buća, Bizanti, Bolica i Drago po bogatstvu i broju školovanih ljudi. I Nikola je bio učen čovjek. Njegov otac Trifun i stric Luka, sinovi Jakov Trifunova, bili su vrlo ugledni ljudi i često zauzimali najuglednije položaje, - bili su sudije, advokati, izaslanici. Trifun se pominje 1420, prilikom ulaska mletačkih vlasti, među glavnim predstavnicima grada; od 1430-2 kao sudija i advokat. Poslije smrti brata Trifuna, Luka se još više ističe. Kao izaslanik Kotora zauzimao se za napredak škole. Imali su još jednog brata, sveštenika, Marina. Njihov otac, Jakov, ističe se 90-tih godina XIV vijeka, a njihov đed Trifun (prađed rektora škole)... Ovu porodicu najviše će proslaviti Ljudevit Paskvali, poznati pjesnik-humanista prve polovine XVI vijeka“¹⁰ Iz iste je

5 G. Maver: *La Letteratura croata in rapporto alla letteratura italiana*, Rim 1942, str. 418. Cit. prema Torbarini, «Forum», 591.

6 «*Studia Romanica et Anglicana*», 53.

7 *Prednjegoševska doba*, drugo izdanje, Grafički zavod Titograd, 1966, predgovor str. 22 pominje se Ludvik Paskvali a na susjednoj 23. str. Ljudevit Paskvalić kao novo lice.

8 *Kulturni život starog Kotora*, knj. I. Izdanje Istoriskog instituta NR Crne Gore, Cetinje 1957, str. 38/39. (Ubuduće: *Kulturni život*).

9 *Kulturni život*, 39/40.

10 *Kulturni život*, 40/41. Upadljivo je da Stjepčević i Kovijanić pišu čas Paskvali a čas Paskvalić, čas Frano (otac pjesnikov) a čas Franjo.

porodice svakako i Stefan Paskvali, sin pokojnoga Nikole, koji je preveo „iz jezika i pisma slovenskog“ testament Đurđa Crnojevića na italijanski.¹¹ Ovaj detalj je važan stoga što se vidi da je Đurađ Crnojević pisao u Miljanu (!) svojoj ženi Italijanki Elizabeti (!) testament na našem jeziku, da je Trifun Buća „svjedok za ono što je gore napisano“, a svjedok može biti samo ako razumije pisani tekst a da Stefan Paskvali takođe poznaje oba jezika. Venecija je bila u Kotoru već 94 godine (1420-1514).

Među književnicima iz porodice Pasković pominju se: Aneđela, teološki pisac,¹² Franjo, autor soneta o Bernardu Pimi¹³ koji je njegov sin Ljudevit objavio na kraju svoje knjige *Rime volgari* 1549. i Ljudevit, jedan od naših najvećih pisaca XVI vijeka.

Arhivski podaci o Ljudevitu su vrlo siromašni. Ne zna se kad je rođen. Na dosta nesiguran način određena je približno godina njegovog rođenja, „oko 1500-te“. Godina smrti utvrđena je sigurnije, jer njegov prijatelj Lodoviko Dolče u pismu napuljskom plemiću Ivanu Bernardinu Bonifaciju navodi da je Paskalić, učen čovjek, njegov stari prijatelj, umro prije kratkog vremena, a Dolći to piše septembra 1551. godine. Između ta dva datuma odvija se jedan plodan život i jedno burno vrijeme.

Početkom VI vijeka Španija je držala Napulj, Siciliju, Sardiniju i bila najjača hrišćanska država na Sredozemlju. Osnovala je jaku flotu na čelu sa đenoveškim admiralom Andrejom Dorijom. Ali sa druge strane stajala je takođe jedna jaka sila, jer je Sulejman II (1520-1566) pokorio gusarske države severne Amerike i postavio za zapovjednika flote i gospodara svih mora Hajredina Barbarosu 1518. Surevnjiva prema Španiji, koja se širila i jačala, Francuska je paktirala s Turskom a Venecija, uplašena za svoje pošede na Kritu i Krfu, stala je uz Španiju. Stvorena je Sveta liga u kojoj su bili: Papa, Mleci, Austrija i Španija, a admirал Doria je primio pod svoju komandu zajedničku flotu. Tako je, u sukobu velikih sila na Sredozemlju, došlo i do bitaka oko Herceg-Novog i opsade Kotora, upravo u vrijeme kad je Pasković razvio svoju književnu i javnu djelatnost.¹⁴

U isto vrijeme bio je otežan i ekonomski položaj Kotora, jer je neprijatelj pritisnuo njegove pošede u okolini, posebno u Grblju a seljaci su podsticani na otkazivanje poslušnosti svojim gospodarima. Pa ipak te su nevolje, udružene sa zemljotresom i epidemijom, mimošle Paskovićeve đačke i

¹¹ *Prednjegoševska doba*, 96/97. Pogrešno стоји да је prevod napravio javni bilježnik Aleksander. On ovjerava prijevod.

¹² *Kulturni život*, str. 51.

¹³ Taj sonet objavio je Pasković u kraju svoje prve zbirke *Rime volgari*.

¹⁴ Ove događaje sažeto ali pregledno opisao je Josip Torbarina u radu: *Pjesnički odjeci bitke kod Hercegnovoga* (g. 1539). «Hrvatsko kolo» XXII, Zagreb 1941, str. 128-149.

studentske dane. Španski kralj Karlo V (kojega smo pominjali uz Božidara Vukovića) osvojio je Tunis tek 1535, a bitke u Boki o kojijema je riječ odigravale su se 1539.¹⁵

Pošto još nije precizno utvrđena godina Paskovićeva rođenja, ne zna se ni kada je poхађao školu. Nema izvorne dokumentacije ni o samoj školi, sem što se znaju neki njeni nastavnici,¹⁶ ali se prema sličnim školama na primorju, a prvenstveno u Dubrovniku, može ipak znati što se tamo učilo. Po školskom zakonu od 1557. „učenje je išlo do dvadesete godine života... Učila se *gramatika, retorika, filozofija, književnost, grčki jezik, pravo* a možda još što. Radili su se i pisali zadaci“¹⁷ Doduše, to su propisi iz novijeg vremena, ali s obzirom na neveliku vremensku distancu logično je prepostaviti da je i dvije decenije ranije bilo slično stanje. Računa se da je Paskovićevu kotorsko školovanje trajalo otprilike do 1520.

Na osnovu pjesama koje je Pasković posvetio Lodoviku da Ponte mnogi su prepostavljali da je njegov učitelj bio poznati humanista onoga vremena, koji je pisao pod pseudonimom Pontiko Virunio i napisao *Istoriju Britanije* u šest i *Istoriju Italije* u jedanaest knjiga. Arhivska istraživanja Stjepčevića i Kovijanića identifikovala su kotorskog Lodovika da Ponte. To je sin Jakoba da Ponte, doktora medicine, koji se 1483. oženio „kotorskom vlastelinkom Nikoletom Jakova Paskvali“, sinovicom rektora kotorske škole Nikole Trifuna Jakovova. Da Ponte se pominje kao gradski ljekar prvi put 23. II 1487. Imao je „kuću u Kotoru i vinograde u okolini; bio je suvlasnik jednog broda“ a umro je u Kotoru aprila 1523. Njegovi sinovi su Lodoviko, Frančesko i Antonio. Frančesko je u Kotoru 1512, na Kipru je ljekar 1525. (u Famagusti, koja je 1489. pripala Mletačkoj republici). Antonio je notar u Kotoru od 1517. do smrti. Stjepčević i Kovijanić smatraju da je Lodoviko bio u Kotoru od 1529. do 1534, kada je otišao na Krit kod svoga ljekara i, prema Paskovićevim stihovima, tamo ubrzo umro. Mogao je živjeti pedesetak godina, što se takođe slaže s podacima iz Paskovićevih stihova. (Jednom 53 a drugi put 50 godina.) Lodoviko je neko vrijeme bio notar u Korčuli. „Tokom

15 *Kulturni život*, str. 49. „U doba Renesanse Kotor je dostigao vrhunac svog duhovnog uzdizanja. njegov snažni kulturni uspon ometan je i konačno ukočen nadiranjem Turaka. Osvitkom XVI vijeka Turci su osvojili Grbalj, koji je pripadao Kotoru; kao feudalni posjed davao mu je 12.000 stara žita godišnje, zbog čega su u prvoj polovini XV vijeka dizane tri seljačke bune. Turci su opsijedali Kotor 1539, 1569. i 1572. Pored toga Kotor je stradao od kuge 1503... i od zemljotresa 1537... Prema jednom mletačkom izvoru iz 1555, Kotor je tada imao 750 domova i oko 4.500 stanovnika“. Isto, str. 49.

16 Smatra se da je dokazano da je škola postojala 1329. godine, „jer za ranije doba nemamo sasvim pouzdanih podataka“. (*Kulturni život*, str. 35. Tamo i podaci o nastavnicima, str. 38-44.)

17 *Kulturni život*, prema podacima Pavla Popovića, str. 55.

1531. ... pominje se više puta kao arbitar-sudija" u Kotoru. Da li je ovaj Lodo viko da Ponte mogao da bude Paskovićev učitelj? ¹⁸

Da zabuna ima i u Italiji, dokazuju podaci o istom Pontiku Viruniju koji nijesu sasvim sigurni, pa ih tako prihvataju, kao približne, i italijanske enciklopedije. Osim toga, za nekog Luiđija da Ponte iz Treviza u bibliografskoj bilješci u biblioteci Marčana u Veneciji stoji, da o njemu piše, pored još dvojice autora, i Pasković, u pjesmi na listu 77, a to je upravo pjesma iz koje smo maloprije citirali nekoliko misli. Milica Popović, koja je otkrila ovaj podatak, misli da on nije tačan, ali s pravom napominje da je to dokaz koliko je naš pjesnik bio poznat.¹⁹

Kerbler pretpostavlja da je Paskovićev učitelj Pontiko Virunio i da ga je učio grčki jezik.²⁰ Međutim, u vrijeme kad je Kerbler pisao svoju zapaženu studiju o Paskovićevim italijanskim pjesmama, nijesu bili objavljeni rezultati istraživanja u kotorskem arhivu. Osim toga, grčki je bio redovan predmet u gramatikalnoj školi. Pasković pominje da ga je isti prijatelj upućivao u tajne svemira. To je moglo biti i u školi i izvan nje. Istina je da je i Pontiko Virunio lutajući magistar, ali on ne bi dobio nadimak po Belunu da je rođen u Kotoru i da je umro na Kipru.

Poslije 1520. Pasković je studirao u Padovi. O tome saznajemo nešto iz njegove latinske pjesme *Martinalia lusus*.²¹ To je svetkovina koja pada svake godine na Martinje. Po atmosferi koju opisuje vidi se da je to bilo bezbrižno i nestošno vrijeme njegovog učenja. U pjesmi *De Natali die*²² pjesnik se, povodom sopstvenog rođendana, sjeća mlađih dana, pa navodi da je bio zarobljen od gusara iz Libije. Istu sudbinu, saznajemo iz drugih izvora, doživio je i njegov mlađi savremenik Servantes. Iz ovoga je izvučen zaključak da je Pasković robovao u Africi, iako je on vjerovatno bio uhvaćen na Jadranu, a oslobođen je, kako pretpostavlja Korbler, kad je plaćena ucjena.²³

Navala Hajredina Barbarose na Boku zatekla je Paskovića u Kotoru. Osim podataka koji se o tim događajima mogu crpsti iz njegovih pjesama, važno je i jedno njegovo pismo iz tih dana, koje je objavio Srećko Vulović.²⁴

18 Tog mišljenja bio je Kerbler (*Talijansko pjesništvo u Dalmaciji XVI vijeka, apose u Kotoru i Dubrovniku*, Rad JAZU 212, Zagreb 1916, str. 45) a uz njega su pristali i Stjepčević i Kovijanić, nav. djelo, str. 57-63.

19 *Nekoliko podataka o pesniku Ludoviku Paskvaliću (Pascale)*. Zbornik istorije i književnosti SAN 1961, 2, str. 49-63.

20 Kerbler, nav. djelo, str. 45.

21 Zbirka *Carmina*, Venecija 1551, list 13a.

22 *Carmina*, list 9a, 9b.

23 Nav. djelo, str. 43.

24 *Isprave o navalni Kairadin-paše (Barbarosese) na Kotor godine 1539. Skupio Srećko Vulović*. Zagreb 1892. Pasković opširno piše 3. septembra 1539. upućeno Trifunu Dragu. Tu je i

Pasković je bio tada u mletačkoj vojsci, vjerovatno kao oficir, jer u jednoj pjesmi pominje raspoređivanje straža. Prema dragocjenim podacima dr Torbarine vidi se da su iste borbe oko Herceg-Novog opisali i Luidi Tonsilo, „jedan od najboljih pjesnika talijanskog cinquecenta”, koji se nalazio u pravnji španskog plemića Don Garsije od Toledoa, sina napuljskog potkralja Don Pedra, a takođe i slavnog Ferdinanda de Herera, nazvan Božanstveni. U jednom njegovom sonetu stoji (prema proznom prevodu dr Torbarine): „Ovaj goli žal, ova ravnica okrutno zasijana kopljima i skršenim oružjem, gdje pobednik pade smrću ljutom, krvava je grobnica Španjolske”.²⁵

Uzimajući aktivno učešće u bojevima protiv Turaka, Pasković nije zaboravio ni na svoj pjesnički poziv. Stihovi su dopunjavali ono što nije bilo moguće učiniti oružjem. Da su mnoge pjesme napisane baš tada, dokazuju činjenice i ideje koje se u njima iznose. U poslanici Karlu V Pasković moli da se raščeraju turske čete koje se kriju u „našem zalivu”. Ta poslanica nije mogla nastati kasnije. U latinskoj silvi *Ad Galiae regem* nagovara francuskog kralja da stupi u savez sa hrišćanskim vladarima protiv Sulejmana II. Da bi njegova molba imala više uspjeha, on poziva kralja da pogleda okrvavljene zidine Herceg-Novog i patnje hrišćanskih krajeva, a posebno ilirskih, u kojima poput vihora bijesne divlje horde Osmanlija.²⁶ U drugoj latinskoj pjesmi kliče od radosti što je sklopljen savez među hrišćanskim vladarima (*In foedus ictum inter principes christianos*). Jednu latinsku elegiju posvećuje Vićencu Kapelu, zapovjedniku mletačkog brodovlja koji se, i pored poodmaklih godina, više puta odlikovao u bitkama u Boki. Poruke upućuje i akvilejskom patrijarhu Marku Grimaldiju, zapovjedniku papinskog brodovlja (na oba jezika).

Evo primjera kako Pasković dočarava prirodu i neopaženo prelazi na istoriju, u pjesmi *U spomen Barbarose koji je opsijedao Kotor*:

«U vrijeme kad sunce još sakriva lice,
Ranoranilica ka izvoru ide,
Zora je iznad Lovćen-piramide,
Nosi u krilu ruže i ljubice.

Šume su Vrmca dremljive. A stada
Bude se, samo kadikada klepne
Zvonce, a Mopso pastir iznenada
Prozbori moru rijeći veleljepne:

dopisivanje između Ivana Matije Bemba, branioca Kotora i Pjetra Bemba, koji je upravo tada postao kardinal (23. III 1539). Matija se žali što nije nagrađen titulom viteza.

25 Torbarina, «Hrvatsko kolo», 141.

26 Isto, 144.

‘Ja viđeh, eto, nije bilo davno,
tiranskih lađa nebrojeno jato,
vatru da bljuju put našeg a žala.

Viđeh ih zatim (Nebu nek je hvala),
Kako odjedruju razbijene, sramno,
A mi ostadosmo okićeni zlatom.’»

U toku ovih sukoba na Jadranu i Sredozemlju Pasković je boravio i na Kritu. Iz poslanice Marijanu Bizantiju iz grada Retimna se vidi da je to zimsko doba, jer Barbarosa, prezirući studen, usred zime opsijeda ostrvo. Po Kerbleru, Pasković se vratio sa Krita 1538, što bi značilo da je tamo bio prije bitke kod Herceg-Novoga.²⁷ Kovijanić, međutim, tvrdi da se Pasković „godine 1539, po povratku sa Krita, pominje kao zastupnik u jednoj parnici“, „1547. izabran je od strane Velikog vijeća za gradskog advokata“ a njegov sin Vićentije „pominje se 1552, poslije njegove smrti, kao vijećnik“.²⁸ U jednoj parnici našli su se kao zastupnici Đorđe Bizanti i Pasković, obojica pjesnici.²⁹ Ovaj podatak o sinu je neobičan, jer bi to značilo da je Ljudevit tridesetih godina bio oženjen i da je poslanicu Ivanu Bolici, u kojoj pominje mogućnost braka i smirenja, pisao ranije.³⁰ Takođe, prije 1530. su morale nastati i ostale ljubavne pjesme, jer upravo na njih aludira Bolica u poslanici Ljudevitu, na koju on ustvari odgovara.

Ljudevit Pasković ima dvije knjige pjesama. Prvu, *Rime volgari (Proste rime)*, objavio je u Mlecima 1549, a drugu, *Carmina (Pjesme)*, objavio je, kao što smo već naveli, njegov prijatelj i poznati humanista Lodoviko Dolče, nekoliko mjeseci poslije pjesnikove smrti 1551. Doduše, po koricama bi se reklo da je to zbornik posvećen Bernardinu Bonifaciju, u kojemu najviše mjesta zauzima Paskovićeva lirika, pa je njegovo ime i istaknuto krupnim slovima, a da u knjizi ima pjesama „et aliorum illustrium poetarum“, međutim taj dodatak je sveden na nekoliko pjesama.

27 Nav. djelo, str. 44.

28 *Kotorski pjesnici-humanisti*, «Stvaranje» 1-2, 1953, str. 52.

29 *Kulturni život*, str. 60.

30 Ova značajna pjesma može se čitati u prevodu, u knjizi *Hrvatski latinisti*, I, Zagreb 1969, str. 581/582. Preveo Vedran Gligo.

Paskovićeve zbirke: *Rime volgari* (1549) i *Carmina* (1551)

Sudbine knjiga i rukopisa

Zbirka *Rime volgari* ima 96 listova (stranice nijesu tada obilježavane) i podijeljena je na tri dijela. U prvom, bez posebnog naslova, odnosno pod naslovom čitave zbirke, listovi 4-66, objavljeni su ljubavni soneti, inspirisani ljubavlju prema uglednoj Kotoranki Silviji. Drugi dio se zove *Rime diverse* (*Pjesni razlike*). Na uvodnom dijelu je pismo (posveta) Vićencu Kvirinu (list 67) a zatim od lista 68. stihovi na razne teme, najčešće posvećeni određenim znamenitim ličnostima (Lodoviku da Ponte, Đorđu Bizantiju, Vicku i Franju Buća, M. Urbinu iz Kremone, Hanibalu Luciću, Kamilu Dragu, Antoniju sa Mula, Franćesku Pizaniju, Andžolu Pegolatu, kontu Herkulu Martinengu i, razumije se, plemenitoj Marći Grizogono). Nakon toga dat je sadržaj i popis važnijih štamparskih grešaka i zatim, u trećem dijelu, zasebno je objavljena jedino pjesma njegovog oca Franja posvećena Bernardu Pimi. Ukupno ova zbirka na italijanskom jeziku sadrži 120 soneta, 12 kancona, 12 madrigala, 1 kapitol i 1 pjesmu od 39 oktava.

Druga zbirka (*Carmina* = *Pjesme*) je znatno kraća, ima svega 56 listova. Na uvodnom mjestu je pismo Lodovika Dolčija Jovanu Bernardinu Bonifaciju, u kojem pominje svoga prijatelja, učenog čovjeka Paskovića i daje podatak o njegovoј smrti. Zbirka je podijeljena na četiri knjige, ustvari ciklusa. U prva tri su elegije a u četvrtoj silve, duže pjesme u heksametrima. Ukupno ima 34 pjesme.

Ova zbirka sadrži više autobiografskih podataka: o školovanju u Padovi (*Martinalia*), o zarobljavanju (*De Natali die*), o Kritu i njegovim starinama (poslanice Marijanu Bizantiju i Eugenu Bući). Važan dio zbirke posvećen je događajima toga doba, to jest borbama protiv Turaka. Tu se pominju: Karlo V, Andreja Dorija, Sulejman II (1532), bitka za Tunis, oslobođenje Kotora od opsade, oslobođenje Herceg-Novog... Veoma su značajne poslanice Jerolimu Brtučeviću i Klementu Ranjini. Prvoga tješi zbog smrti žene a drugoga ohrabruje da objavi svoje radove, pa će ga slaviti i Italija. Pošto je Ranjina štampao svoj prvi rad u Veneciji 1541, ova pjesma je nastala ranije. Pasković hvali i latinske stihove Bratučevića, a ne pominje njegove pjesme na narodnom jeziku, koje su mu, vjerovatno, bile nepoznate. U posebnu grupu bismo mogli svrstati dva opisa rodnog kraja. U jednoj slavi „ubavi Gurdić“ (*Ad amnum Gurdum*) a u drugoj, posvećenoj Đorđu Bizantiju, slika Kotor (*Ascrivium*). Nadalje se može navesti da je i na latinskom oplakao smrt Lodovika da Ponte i da je i ovđe ostavio dokaze svoje ljubavi prema Kotoranki Silviji. U jednoj pjesmi napada nekog zemljaka koji pjeva u bombastičnim frazama, pa se pita koji je bog tom pjesniku udahnuo toliko bučnih riječi.

Jedna od dragocjenih Paskovićevih osobina jeste njegova konkretnost. Tako on daje podatke i o sebi i o drugima. Ovo je naročito važno kad je riječ o Ivanu Boni-Bolici - Bolirisu,³¹ čiji svi radovi nijesu poznati. Osim toga, u istoj poslanici Bolici Ljudevit Pasković otkriva svoj odnos prema uzorima i prema vjerodostojnosti pojedinijeh elemenata u svojoj poeziji.

Pasković posvećuje pjesme i Ivanu Matiji Bembu, kotorskom providuru, bratu Pjetra Bemba; Ivanu Albertu Dujmu, književniku a u poruci nekom Bernardinu Grizolfu da Skio ljuti se na one koji ne cijene pravo grčki i latinski jezik, pa pišu samo na italijanskom. Iz ovoga je Kerbler izvukao zaključak da je Paskovića Lodoviko da Ponte učio grčki.³²

Dirljiva je njegova pjesma *Ad amicos* (*Prijateljima*), pred odlazak na Kritsko kraljevstvo starog Jupitera.

Na neke od ovijeh pjesama vratićemo se ponovo. Ovđe dajemo samo pregled onoga što je Pasković objavio.

Osim ove dvije knjige odnedavna je poznato još 16 Paskovićevih soneta i jedna stonica, koje je otkrila u Veneciji Milica Popović i objavila u „Zborniku istorije i književnosti“ SAN, 1961.³³ Iako su obje Paskovićeve zbirke objavljene pri kraju njegova života, ovo važno otkriće pokazuje da

31 Pošto je bilo više Bolica, ovaj Ivan Bona je poznat i kao Bolica i kao Boliris.

32 Nav. djelo, str. 45.

33 Vidi napomenu br. 22.

tamo nijesu sabrani svi njegovi najbolji stihovi. Paskovićev bi pjesnički profil bio siromašniji da nije ove prinove. Naročito su dopadljivi soneti IV i VI. U prvome Pasković se pokazuje i kao uspješan slikar noćne atmosfere, što je važno zato jer on nije inače poznat po slikama već po skladnom razvijanju misli. U drugome tuguje za dragom zato što je more među njima, a ta razdaljina pojačava njegovu strast. Pošto je njegova draga Kotoranka, on ovo piše ili na studijama ili na Kritu. Sonet II je posvećen Bembovoj akciji protiv Turaka, koji opsijedaju grad. A u sonetu XIII možda se krije čak i naslov Lodžove zbirke pjesama, u kojoj su prevedena bez naznake autora tri Paskovićeva soneta. Sonet XV je svakako napisan u zrelijim godinama, kada se osjeća već izvjesno smirivanje i iskustvo koje je obično samo skup razočarenja.

Kako su ovi stihovi dospjeli u biblioteku Marćanau Veneciji? Iz bibliografske bilješke trag upućuje na porodicu Ćikonja odnosno Ćikonja (kod nas sasvim proizvoljno i Cigonja)³⁴, a to je vjerovatno izvanredni providur u Kotoru Paskvale Ćikonja, koji je dostavljao svojoj vlasti u Mletke izvještaje o Šćepanu Malom, a kad je otišao ponio je valjda i hrpu vrijednih rukopisa i prijepisa, među kojijema i ove Paskovićeve pjesme.

Međutim, ni ovim nije iscrpen spisak Paskovićevih radova. U knjižnici Male braće u Dubrovniku čuvao se, kako Kerbler piše, original štampanih pjesama, kojima su dodate još 1 silva, 3 elegije i 32 epigrama. Ovo se našlo u porodici Vraćen u Kotoru.³⁵ Kerbler se poziva na Kazančićev popis, br. 291. Šrepel nešto drukčije piše o ovome: „U knjižnici Male braće u Dubrovniku imade prijepis iz godine 1812. Paskvalijevih štampanih pjesama i neštampanih iz rukopisa obitelji Uvraćenâ u Kotoru“. Dakle, rječ je o prepisima štampanih pjesama iz zbirke *Carmina* (28 elegija i 6 silva), „kojima su iz Uvraćenova rukopisa u prijepisu dubrovačke knjižnice dodane neke neštampane pjesme...“³⁶ U Brlekovom popisu rukopisa Male braće ovih stihova nema. Na našu molbu tragao je za njima dr Mario Šikić, bibliotekar, ali uzalud.

Vraćenov kodeks

Nekoliko mjeseci nakon objavljivanja našeg rada o Paskoviću, javio nam je bibliotekar Šikić da je konačno pronašao rukopis Paskovićevih stihova. Na rukopisu je bilo više signatura, a mogla se primijetiti i ona prva, Kazančićeva. Zabuna je ustvari lako objašnjena. Ovaj prepis izvršen 1812.

34 Ime je očigledno prema imenici *cicogna* – roda, dakle – Rodić.

35 Kerbler, str. 14.

36 Milivoj Šrepel: *Ivan Bolica, latinski pjesnik*. Rad JAZU, knj. 118, 1894, str. 117.

godine iz Vraćenovog kodeksa vjerovatno je ranije bio zaveden zasebno.³⁷ Kasnije je ukoričen s još nekim rukopisima a kako se nije nalazio na vrhu, već u sredini, bilježen je samo prvi tekst, dok se unutra nije zavirivalo.

Na mjestu đe počinje prijepis Paskovićevih stihova stoji ova napomena: „Qua sequntur, continentur in vertusto codice litteris antiquis exorato, ex Bibliotheca Nob. D. Marini de Vurachien J. U. D. Catharensis, et in typis edito desiderantur“. Dakle, odatle slijedi u starome zborniku ono što se dalje ispisuje. Zatijem slijedi prepis čitave Paskovićeve latinske zbirke *Carmina* a nakon toga ova bilješka: „Varia lectiones, et additiones inedita, desumpto ex Codice MS. Vurachiensi“. Dakle, tu ima još neobjavljenih tekstova. U ovom odjeljku navedene su razlike između objavljenih stihova i rukopisa. Te razlike su znatne. Tako je, na primjer, u elegiji *Ad Sylviam* stajalo *Ad Floriam*, što znači da je bila posvećena nekoj Cvjeti. Elegija *Marinum Brutum* imala je još jednu strofu. XI elegija *De Sylvia* imala je naslov *De Lydia*. Iz ovoga se vidi da je Vraćen imao u ruci autorovo originalni rukopis, sa kojega je on sam vršio prepise kad je pjesme slao izdavaču. Jer, da je to autograf iz kojega je izdavač vršio izbor, on se ne bi našao u Kotoru već bi bio u Veneciji, đe i oni soneti na italijanskom.

Najvažniji dio ovog kodeksa zauzimaju neobjavljeni Paskovićevi epigrami, ukupno 32, sa 411 stihova. Šest je posvećeno određenim ličnostima, među kojima je i Sanazaro (*Ad Actim Sincerum – Sannazarium*). Tačno prema Kazančićevom popisu tu je i jedna silva (ekloga) *Mirtilla*, svega 57 stihova, i tri elegije, od kojih jedna Marijanu Bizantiju (ukupno 84 stihova).

Sada se može reći da je čitavo Paskovićevo latinsko pjesništvo sačuvano. Pogotovo što na kraju ovog rukopisa nalazimo bilješku: „Sunt nonnulla alia carmina in M. S. Codice partim imperfecta, partim nullum sensum exhibentia, qua propter ea nos omisimus“. Potpis je nečitak. U pitanju su, dakle, skice nezavršenih pjesama, što je još jedan dokaz da je Vraćen imao Paskovićevu svesku.

Neke epigrame koji imaju formu basne (!) treba protumačiti pažljivo, jer se, izgleda, odnose na međunarodne odnose. Naime, *kokot* i *orao* iz jedne takve basne epigrama su određene države. *Kokot* je *gallus* = Galija, Francuska a *orao* je simbol Germanije a dvoglavi orao simbol Rima. U svakom slučaju ovo je zanimljiv način i Pasković bi bio naš prvi basnopisac. Onom ozbiljnom, svečanom tonu *Carmina*, i ljubavnom žaru *Rima volgari*, Pasković je i ovde nastavio elegije i silve u istom stilu *Carmina* ali sa nešto više vedrine u epigramima, kao u onoj pjesmi *Sirovom pjesniku*.

³⁷ I među naučnicima iz Kotora nalazimo da se ovaj prepisivač pominje kao Vrakjen, zbog grafije *Vrachien*, ali to je mletačka ortografija, I to se čita Vraćen, kao što se *chiesa* čita česa.

Da konačno svedemo račun. Do sada je poznato da je Pasković napisao: na italijanskom 136 soneta, 12 kancona, 12 madrigala, 1 kapitol i 2 stanice, na latinskom – 31 elegiju, 7 silva i 32 epigrama; svega 233 pjesme. Iz kotorskog kruga pjesnika XVI vijeka ni jedan nije, kroz zemljotrese, kuge, ratove i pohare, doturio do nas više stihova nego Pasković.

«Ilirska» muza

Već je primijećeno da i Paskovića, kao i Bolicu – Bolirisa, nadahnjuje „ilirska muza“. Njihova vezanost za zavičaj a posebno neki tonovi iz Paskovićeve poruke Hanibalu Luciću su u neskladu s njegovim izborom isključivo stranih jezika da na njima piše. Lucić je boravio u Padovi prije Paskovića, jer je od njega bio stariji petnaestak godina, iako ga je nadživio samo za dvije. Upoznao je prije njega i uticajnog Bemba i nadahno se petrarkizmom i njegovom reformom. Bio je aristokrata po uvjerenju. Po svemu tome on bi morao biti latinski pjesnik ili njegovatelj petrarkističkog soneta. Napisao je, međutim, našu prvu dramu, „istorijsko-romantično prikazanje“ *Robinja* i zbirku *Pjesni razlike*, štampane tek tri godine poslije njegove smrti, i to sve na narodnom jeziku. Pošto njegova djela nijesu bila štampana za Paskovićevo života, on ih je mogao poznavati samo u prijepisima. Njegov prijatelj je bio još jedan Hvaranin – Jerolim Brtučević. Dok Brtučeviću hvali latinske stihove kod Lucića uzdiže njegovu „dalmatinsku liru“, Pasković prvo ističe da je Lucićeva slava doprla i do njega. Zatijem bi se dalo zaključiti da je od Lucića dobio neku poruku («divin consiglio») kao i to da je Lucić tada dobio neko priznanje. Za Lucića Pasković kaže da ga „naš kraj s pravom najviše slavi“.

«Slijedi dobro zasnovano
svoga djela fino tkanje,
sveti plamen srećnog uma,
koji grije srce svako,
i vrlinu koja stiče
nebesko i zemno carstvo.
Da glas tvoj do drevnog Inda,
Do Španije rasprostre se,
Nad Arktikom zatreperi,
Tvoj Hvar će tada s Arnom da se mjeri.»³⁸

38 Odlomak u *Svetom plamenu*, 77-80. Na Arnu leži Firenca Dantea I Petrarke.

I najbolji pjesnik iz Italije osjetiće zavist „kad odjekne mali zvuk tvoje nove dalmatinske lire koja odiše tolkom draži u svojim lјupkim tonovima“. I tako on stalno pravi razliku između nas i njih, lijeve i desne obale. Kad se vraća iz Italije on osjeća lahor srećnog daha svoje domovine (*l aura del felice odore / della mia Patria*). Kad odlazi na Krit, u već pomenutoj pjesmi *Ad Amicos* on pozdravlja „ilirske šume i brda“ a Klementa Ranjinu bodri da objavi svoje spise kako bi „italska zemlja čula ilirske glasove“ («*Sentiat Illyricos Itala terra sonos*»). „Ilir i Slaven bili su gotovo sinonimi“, piše Torbarina. „To što Pasković piše isključivo talijanski ili latinski, ne sprečava ga da se osjeća Slavenom“.³⁹

Uticaj učenog latinskog jezika bio je još isuviše jak a obnova toskanskog jezika i petrarkističke lirike toliko svježa, da Pasković nije uspio da se izbavi od „mana svoga doba“. Tek sedamnaesti i osamnaesti vijek donijeće u Boki preokret, afirmaciju narodnog jezika.

Izlažući na latinskom otmenije misli, Pasković je ljubavne sonete pisao isključivo na italijanskom. Njegova ljubavna latinska lirika razlikuje se po tonalitetu od italijanske. Muškija je, čvršća pa i ponosnija. I to je neobičan fenomen koji su književni istoričari samo registrovali. Zašto, mijenjajući jezik, pjesnik postaje drukčiji? Na italijanskom, on je nesrećni ljubavnik i kad uspijeva, na latinskom, on je mudar i kad moli. Na italijanskom, i kad piše prijateljima, on je mekan, raznježen, a na latinskom se bori protiv turske opasnosti i poziva kulturnu Evropu u pomoć; priča o zarobljavanju od strane gusara, o opsadama Kotora i Novoga, o starinama Krita, iako više od tih razvalina cijeni izvore zavičaja a i na prijatelje uvijek misli. U studiji o Ivanu Bolici Šrepel kaže: „Krivo bi studio, tko bi rekao, da je latinistična naša poezija tuđinka u svojem zavičaju... Ako pjeva elegiju, ugleda se na Tibula, properciju, Ovidiju, liriku nježne ljubavne vrste na Katula i Horacija, epiku i didaktiku idealni su Vergilije i Lukrecije, a satirik ide tragom Horacijevim i Juvenalovim. Ipak ih u sadržaju privlači svojom snagom domovinska ljubav“.⁴⁰

O uticajima

Kad smo već kod ove teme, da produžimo. Već smo napomenuli da se na uticaje u staro vrijeme gledalo drukčije nego danas. A taj posebni stav prema tuđoj umjetničkoj tvorevini svakako je uslovjen zajedništvom, osjećanjem porodične intimnosti u cijeloj književnoj republici Evrope. Pisac je morao da odluči: da li će pisati na narodnom jeziku, za uski krug prijatelja, koji će ga odmah proslaviti, ali glasom koji se ne čuje dalje od gradskih zidina, ili će pisati na zajedničkom jeziku Književne republike, upustiti se u plemenitu utakmicu sa biranim duhovima

39 Torbarina u «Forumu», str. 595.

40 Šrepel, nav. djelo, str. 119.

raznih zemalja i steći trajan ugled, ili propasti u masi epigona. Latinski nije bio strani već kompromisni, zajednički a ujedno i klasični jezik. Italijanski takođe u izvjesno vrijeme, zahvaljujući Danteu, Petrarki i Pjetru Bembu, prelazi granice Apeninskog poluostrva, pa i izvan proširenih granica Venecijanske republike, i samo se tako može objasniti talas petrarkizma u Engleskoj krajem XVI vijeka.⁴¹ Šekspir, kojemu naizgled ne treba niko, jer je duboko zaronio u Englesku svoga vremena, ipak svakog časa silazi u Sredozemlje, među masline, smokve, Mavre i gondole pa mu čak jednom brod pristaje i u Milano. Nije zaboravio ni na Iliriju, koju pominje više puta.⁴² Sve njegove fabule su tuđe. Francuz Filip Deport i Englez Henri Konstebl kopiraju Dinka Ranjinu, Tomas Lodž - Ljudevita Paskovića a Šiško Menčetić prevodi i prisvaja čuveni Petrarkin sonet: *Benedetto sia l' giorno e l' mese e l' anno (Blagosloven neka je dan, mjesec i godina)*, kojima ga (Menčetića) zastupaju i u antologijama. Međutim, ni Petrarka nije napisao taj sonet, već ga je preuzeo od provansalskog pjesnika P. Ramonda, samo što Petrarka kaže: „Neka je blažen dan“ a Ramond: „Neka je srećan dan...“⁴³ U mnogoljudnoj književnoj porodici poremećeni su klasični pojmovi svojine. Da li je onda mnogo važno što je taj isti sonet, poslije Ramonda, Petrarke i Menčetića, još jednom napisao i Đorđe Bizanti?

Kako su drugi uticali na Paskovića i kako je on uticao na druge?

Već iz onog zanimljivog Šrepelovog citata se vidi da se određeni klasični pisac traži ne po opštem pjesničkom afinitetu već po tematskoj opredijeljenosti. Latinska poezija najčešće ne nudi sliku već ili razgranat opis, razvijen već kod Homera, ili mitološki primjer. Uticaj jednog pjesnika na drugog otkriva se ako se uzme isti primjer. A mitologija je takođe kolektivna svojina, i ko može ograditi žicom ili sakriti u pećinu svoje Kerbere Posejdone, Filide, Tritone Scile i Haribde? A pošto je izbor ipak ograničen, i svima je stalo do onih najupečatljivijih ličnosti i pojmoveva, ponavljanja su neminovna. Pasković kao latinski pjesnik mnogo više liči drugom latinskom pjesniku nego samom sebi kad piše na italijanskom! Postoji, razumije se, ona finija diferencijacija po metriči, kompoziciji, leksici, intonaciji, ali nju je teže otkriti, jer osnovna razlika i među klasicima latinske poezije jeste tematska opredijeljenost.

Za Paskovića je već rečeno da je u latinskim pjesmama bio pod uticajem Tibula i Vergilija. Od Tibula „naučio je on napose, u koliko se mjeri mogu u elegiji pominjati primjeri iz mitologije, da ih ne bude previše, Vergilije mu pak bijaše glavno vrelo za biranu pjesničku dikciju“⁴⁴

41 Za kratko vrijeme, između 1591. i 1595. pojavilo se nekoliko zbirki soneta (petnaest) a među njima i Konsteblova *Dijana*, u kojoj su uticaji Ranjine i Lodžova *Filida (Phyllis)* sa tri soneta Ljudevita Paskovića.

42 Torbarina se bavi ovim pitanjem u radu koji smo naveli u napomeni 2, na engleskom.

43 Prema Olinku Delorku, prevodiocu Petrarkinih soneta, Zora, Zagreb 1951, str. 100.

44 Kerbler str. 51.

Za pažljiviju ocjenu italijanskih uticja, osim Petrarke, Bemba i Sanazara, trebalo bi proučiti i poeziju drugih Petrarkista. Gobijeva antologija najboljih pjesnika svih vremena, do 1550. (a to je prva knjiga) ukazuje na sav taj manirizam koji je uočljiv i u biranim sonetima. Kurioziteta radi, nadajući se da to neće biti samo statistika, brojili smo koliko se puta u toj Gobijevoj antologiji, javlja ista riječ u prvom stihu. Osamnaest puta pjesma počinje riječju *Amor* (= ljubav), dvadeset puta sa *Donna* (= gospa), dvadeset i četiri puta sa *Io* (= ja), dvadeset i devet puta javlja se na početku usklik *O*, dvadeset i dva puta *Quando* (= kada), a trideset i osam puta *Se* (= ako). Zatim smo primijetili da se mogu naći na počecima pjesama i iste grupe riječi.⁴⁵ Suvišno je i napominjati da svaki pjesnik mora da ima određeni ideal, dragu sa samo jednim imenom, ili jednu dragu sa više imena, i da ona mora da bude plavokosa. „Franson kaže da je dvorska poezija srednjeg veka bezmalo uvek slavila plavojke, narodna poezija, naprotiv, daje prvo mesto crnkama. Međutim, Ronsar, od 1578, definitivno se odlučio za crnke, i među francuskim pesnicima renesanse crnke su nasledile plavojke. Tu ne može biti reči o realizmu ili iskrenosti. To je bio književni kliše, odjednom usvojen, mada ne od svih pesnika. Ista promena primećuje se i u elizabetinskoj poeziji“⁴⁶ Otud i u Šekspirovim sonetima *Crnomanjasta gospođa* o kojoj je bilo toliko nagađanja.⁴⁷ Ta gospa, među patrarkistima Sredozemlja *plavuša*, morala je katkad da se okupa gola u rijeci, pa to čini i Paskovićeva *Silvija* u *Gurdiću*, iako nam izgleda da je pjesnik zaboravio na blizinu gradskih zidina. Među mitološkim bićima javlja se i *Filida*, neutješna pastirica, koja se ubila kad je njen dragi zakasnio na sastanak, jer je povjerovala da ju je napustio. Bogovi su je pretvorili u bademovo drvo. *Filida* se javlja i u Paskovićevoj poeziji, ali u pjesmama koje su ostale u rukopisu, a *Filida* je, znamo, tema zbirke pjesama Tomasa Lodža, odnosno njen naslov. Zanimljivo je da je bukolika tako dugo vremena bila aktuelna u poeziji, od Teokrita (III v. prije n. e.), Vergilija (ekloge), preko Bokača i Tasa. I Pasković, u latinskoj pjesmi *Silviji*, bezbrižno u dubravi provodi život, „bjčeć od svađa što ih podiže brbljavi trg“. Već je rečeno da je naslov ciklusa *Sylvae* u zbirci *Carmina* uzet od Stacija. Ali samo – naslov. A „dikcija i djelomično dijaloški oblik i bukolički ugođaj u njima jesu vergilijevski“⁴⁸

45 Ova statistika je lako izvedena, jer su na kraju zbornika, osim sadržaja po autorima date i pjesme po abecednom redu, pa su se isti počeci stihova našli jedan do drugoga.

46 Nedićeve napomene uz Prosvetino izdanje Šekspirovih Soneta (prepjev Stevana Raičkovića), str. 220/221.

47 Isto, str. 219/220.

48 Eros Sekvi: *Kanconijer* (izbor), Prosveta 1968, str. 62-63.

Na italijanskom, đe preovlađuju soneti, preovlađuju i ljubavni jadi, pa nas to ponovo vraća na međuzavisnost oblika i sadržaja. Sonet nije čaša u koju može da stane bilo koja tečnost. Trubadurski kult dame i složene poetske forme, otmjeno obožavanje sa mnogo više nesporazuma i tugovanke nego erotike, *donna* (= žena), skoro kao *Madonna* (= Bogorodica). Te dvije riječi se, uostalom, često prepliću u petrarkističkoj lirici. Sve je to samo opšti fon, okvir i stil epohe. Viđeli smo, međutim, da kolektivno vlasništvo nad antičkom kulturom, zajednički jezik, i to ne samo latinski već i italijanski, koji se poznaje i čita u Engleskoj, dovodi i do otvorenih pozajmica pa i njihovog prikrivanja. Vjerovatno da takvih tuđih strofa, stihova, ima i kod Paskovića. Ali neki uočljivi, opipljiviji uticaj našli smo samo u njegovom sonetu *Hor ardo in ghiaccio, et horne 'l foco tremo*, koji se nalazi među našim prijevodima upravo radi mogućnosti poređenja.⁴⁹ Osnovni kontrasti: *led – vatra, mir – rat, život – smrt, let – pad* uzeti su iz soneta CXXIV Frančeska Petrarke. Pošto je italijanski tekst Petrarkinog soneta pristupačan, jer imamo dva izdanja *Kanconijera* s uporednim tekstom, a ovaj sonet je i u skraćenom izdanju «Prosvete», nema potrebe da citiramo čitavi tekst. Pasković je stvorio svoju novu pjesmu, koristeći tričetiri Petrarkina stiha kao podsticaj za sonet. Tema je ista – rastrzanje ljubavlju uznemirena čovjeka, koji ne zna šta će ni sa sobom ni sa okolinom. On je preradio, prestilizovao i ono što je preuzeo. Za razliku od Tomasa Lodža, Pasković nije poznat kao plagijator a prepisivao je manje nego Menčetić ili Ranjina, koji su prevodili tuđe pjesme.

Od četiri soneta koje je od Paskovića pozajmio Tomas Lodž, mi smo preveli dva, među njima i onaj koji je označen u Engleskoj kao «najpoznatiji Lodžov sonet»! Lodž je preuzeo sonete koji u zbirci *Rime volgari* imaju ove prve stihove (u zgradji Lodžov prvi stih).

1. Qual duo veneni uniti 'l huom tal'ora
(As where two raging venoms are united);
2. Ninfe del mar che con soave errore
(You sacred sea – nymphs pleasantly disporting);
3. Morte non è quel che morir s'appella
(It is not death which wretched men call dying);
4. Tutte le stelle havean de 'l ciel l'impero
(Thoze glorious lamps that heaven illuminate).

49 U "Luči", knj. 68, 1987, 65/66.

Posljednji sonet je uvršten u Lodžov pastirski roman *A Margarite of America*, i njegovo autorstvo Lodž nije krio. Prva tri su samo prevedena u zbirci *Filida (Phyllis)* (1593).

Mi smo preveli drugi i treći sonet.

Ovde je zanimljivo napomenuti da Lodž nije uzeo ni jedan od onih šest Paskovićevih soneta koje je Gobi uvrstio u svoju antologiju! Da li zato što je antologija bila poznatija, pa bi se lakše prikrila pozajmica? Vjerovatno. Međutim, kad smo prevodili ove stihove, učinilo nam se da to nije bio jedini razlog. Pasković je zaista bio izdvojen iz mase petrarkista – imitatora pa je bilo moguće pronaći četiri dobra soneta a da se ne dira u onih šest koji su već u antologiji.

Paskovićeve političke poruke evropskim moćnicima

Paskovićeve političke poruke sadržane su u zbirci *Carmina* koja je objavljena neposredno nakon pjesnikove smrti 1551. godine.

U vrijeme pjesnikove aktivnosti dešavali su se, kako rekosmo, u Sredozemlju brojni sukobi sa Ottomanskim imperijom, posebno njenom flotom. Zato je pjesnik smatrao da se, u duhu vremena, ne treba obraćati prijateljima samo prilikom bolesti, smrti i ljubavnih jada, čega je puna njegova italijanska lirika, nego da treba, u latinskim stihovima koji se mogu čitati i razumjeti na širem prostoru, podržati jedinstvo hrišćanskih država i njihovu borbu protiv zajedničkoga neprijatelja. Jedna od centralnijeh ličnosti toga vremena bio je Karlo V, španski kralj, kojega su njemački izbornici g. 1519. izabrali za cara Svetog rimskog carstva, a papa ga je posvetio 1550. godine. Sa ovim istim Karлом V održavao je veze i Božidar Vuković Podgoričanin, štampar u Veneciji, koji pominje ovoga velikoga česara (Karla) u *Oktoihu petoglasniku* (1537) i *Prazničnom mineju* (1538). ⁵⁰ Vuković je za njega obavljao diplomatske misije i „trgovao“ sa Rodosom, đe se gubi trag Đurđu Crnojeviću, a koji je Sulejman Veličanstveni osvojio tek 1522. godine!

Pasković nije samo komentator zbivanja. On je tri elegije posvetio svome boravku na Kritu, koji je bio pod mletačkom vlašću. Godina 1537/38. tursko brodovlje je napadalo ostrvљje Jegejskoga mora, pa je u opasnosti bio i otok Krit. Dakle, on je tamo bio vojnik, ili istaknuti službenik mletačke administracije, što se iz pjesama ne vidi.

U prvoj elegiji: *Prijateljima (Ad amicos)* on veli da ga tamo šalje sudbina (udes). Pozdravlja *ilirske* (slovenske) šume i gore (brda), i rijeke *ilirske*. „Nek ostanu zbogom i lari i kućni penati“, a to su prethrišćanski rimski kućni

⁵⁰ U knjizi *Izdavači, štampari, prepisivači*, Cetinje, 1996, 60, 64, 70, 72.

paganski bogovi, koji su se u pravoslavnom balkanskom svijetu pretvorili u *krsnu slavu*. (Inače, katolička crkva je taj paganski običaj progonila i iskorijenila, ali ne i u našim krajevima.)

U poruci Eugenu Bući kao da očekuje skori povratak sa Krita, a u Kotoru ga čekaju majka i sestrica. Pošto nije došlo do napada na ostrvo, on ga opisuje kao zaljubljenik klasične starine i mitologije. Kaže da još ima mnogo tragova negdašnjih priča: mjesto где je Jupiter Ibjubio đevojku Iju; mračni dvori Dedalovi; zidine i ruševine Knosa, nekad velikoga grada. Na mjestu где je Minos pred pukom izricao pravdu, sada volovi obrću lemeš i plug.

«Ipak ne cijenim više promatrati carstva tolika,
gradove stare il' taj negdašnjih careva sjaj,
nego se diviti golim strminama Lovćena našeg,»

jer će gođ da ode, do Indije ili Škotske, uvijek će ostati privržen njemu (Bući), jer

«ipak tvoje dobrote lik ne napušta mene,»
pogotovo kad u ruci drži njegovo pismo.

Poslanica Marijanu Bizantiju pokazuje život na Kritu, koji svakoga časa može da bude napadnut, jer varvarska vojska, veli on, ne odustaje ni u vrijeme žestoke hladne zime opsijeda jegejsku pučinu.

«Svladavši narode sve što morem Jegejskim brode,
evo je spremam da školj oružjem napadne naš.»

Priča, dalje, kako stalno dobijaju svakojake glasine; dane provode u podizanju čvrstih zidina, pravljenju nasipa... Dakle, on je tamo ipak vojno a ne civilno lice. A da bi sve to lakše podnio, moli Bizantija da mu piše.

Pišući pjesmu o *Panonskoj ekspediciji cara Karla*, Pasković se osvrće na razne događaje 30-tih godina toga stoljeća i borbu protiv Sulejmana Veličanstvenoga, turskoga sultana od 1520, koji je, kako rekosmo, osvojio Rodos a 1532. se spremao za dalje napade na hrišćanske zemlje, „kako bi srušio sâm cijelog Zapada moć“.

Pošto je Karlo V španski kralj, pjesnik ga upozorava da bi sultan mogao da dođe i do Taha u Španiji. Sultanu nije dosta što je istočne pokorio zemlje, što mu robuje Libiju, što je prisvojio toliko mesta Evrope:

«Nove ratove sprema, jer ne zna međaša nijednog,
koji da označi kraj carstva i želja mu svih.»

Ali ipak će biti prinuđen na drukčije misli,

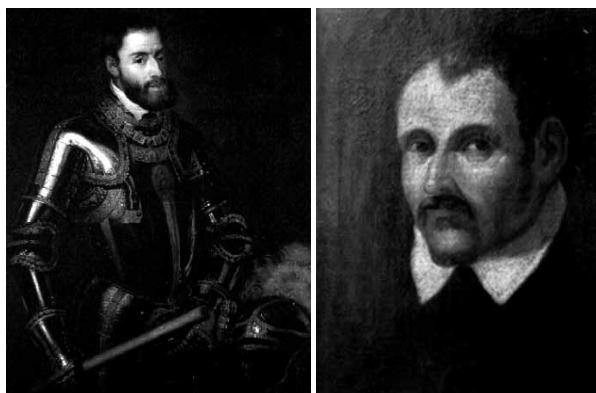
«bojni kad spriječi ga znak, orao dvoglavi naš.»

On je pomenuo dvoglavoga orla kao simbol Svetog Rimskoga Carstva, iako mnogi danas pišu da je to humanistička izmišljotina, jer da Rim nije imao dvoglavoga orla. Pjesnik, naime, ovde misli na Svetu ligu koju su formirali: car Karlo V, papa, Venecija i Austrija. To je pjesniku prilika da se podseti na negdašnje bojeve: grčkopersijski rat 490. g. stare ere; bitku kod Farsale između Cezara i Pompeja, da bi došao do Karla V i njegove akcije. Prva je Hispanija (Španija) počela sakupljati čete. Pjesnik aludira na pobjedu hrišćanske vojske kod Beća 1532. Da bi prešao na zajedničku flotu Svete lige, nad kojom je komanda povjerena đenovskom admiralu Andreji Doriji, i na pobjedu te flote nad turskom kod Korona, na jugu Peloponeza. Pominje i Vićenca Kapela, prefekta mletačke flote, kojemu će uputiti posebnu poslanicu.

Ovim akcijama Sveta liga je odbila od Jadrana dušmana kletog:

«Drugi nek traže klânja i tužne plodove rata:
pravednost goji se tu, čestitost naša je draž.
Ovđe je siguran mir što osnov je poslima našim...
Ovđe posvuda bliješte od cvijeća hramovi naši,
s ognjišta širi se tu tamjana sabejskog mir...»

Pjesma se završava zahvalnicom Karlu V, kome je i upućena.

Sveti kralj Karlo V (1500-58) i Hanibal Lucić (1485-1553)

Slijedeća je poslanica Marku Grimaniiju, prefektu papinoga brodovlja. U početku se apostrofira uspjeh te flote, vjerovatno protiv Hajredina Barbarose 1538, kada je očeran od opsade Herceg-Novog a zatijem napadnut u Jonskome moru.

«Pobjedni znakovi naši po cijelom će blistati svijetu...
Hristova vjera sveta po cijelom blistaće svijetu...
Jedan biti će pastir i jedan ovčnjak samcat
skupiće stada sva Hrista pod siguran stijeg...
što gođ preostaje meni života da pjevati mogu,
sve ču pokloniti to pohvali Cezara tog...
Krenite s pomoću božjom, pa sreća pratiće vas...»

Slijedi slična poruka Vinčencu Kapelu, prefektu mletačke flote. Time se iscrpljuju njegove političke poruke u drugoj knjizi elegija, jer su ostale pjesme intimne poruke prijateljima. No u četvrtoj knjizi elegija stoji na čelu poslanica *Kralju Galije i ostalim hrišćanskim vladarima*. Kako nas obavještava dr Šonje, prevodilac, čija napomene koristimo, francuski kralj Franjo I (1515-47) nije odmah pristupio Svetoj ligi protiv Turaka, nego je radije paktirao sa sultanom, zato što mu je smetao veliki ugled Karla V, protiv kojega je inače često ratovao. Tek je nakon sultanovih prijetnji samome Beču 1529. i 1532. i Franjo I uvidio kolika je opasnost od otomanske najezde, pa se i on pridružio ujedinjenoj hrišćanskoj vojsci, mada nije bilo sigurno da je ta njegova odluka čvrsta. Zato i Pasković moli da se zaborave stare svađe, ali se molba odnosi na sve učesnike. Kralju Galije je ipak upućen ovaj dio između 40. i 48. stiha:

«Ako te ne može primjer starinske ganuti vjere,
neka te taknu molbe Evrope što tebi ih stalno
šalje, lijepe rasuvši kose i suzama lice
kvaseći svoje dok tebi se moli. Ded pogledaj zemlju
ilirsku! Kolikim vihrom mahnitanja falanga tračka
divlja pustoši po njoj! Kolikom se kaljaju krvlju
posvud, vidimo jasno, te zidine Novoga Grada!
Koliko strave i štete na svojem pokazuje polju
čitav nesrećni kraj Falantova grada Tarenta!»

Pjesnik se konačno, poslije 132. stiha, obraća i ostalijema:

«Sklopite konačno mir da dugo trajati može!...
Ujedno složite misli i skupa spojite snage!
Zastave vaše obrnite sve na dušmana kletog.
Hristovu širite vjeru i Hristovu grobnicu opet
vratite nama po svijetlom primjeru drevnih otaca!...⁵¹
Nek vidi Evropa da udes na bolje kreće...
Neka gorku tugu i svoju i Zapada blaži,
neka vlastitu štetu naknadi varvarskim slomom!»

Još jednu poslanicu Pasković sastavlja o savezu hrišćanskih vladara (*In foedus ictum inter principes christianos*). Ponovo se podšeća na sultanov pohod kroz Panoniju ka Beču, a onda na pohod Hajredina Barbarose, kojega je sultan imenovao komandantom njegove flote. Godine 1534. on je pustio južnu obalu Italije a zatijem i Tunisa, odakle je očerao Mulaja Hasana, saveznika Karla V. Tada je Karlo V u Barseloni sakupio ogromnu flotu i kopnenu vojsku i krenuo prema Africi. Turska se vojska predala a Hajredin je pobegao u Alžir 1335. godine. No on tamo nije mirovao, jer ga je sultan pozvao 1537. da brani njegove pošede u Grčkoj. U bici kod Preveze Hajredin je teško porazio hrišćansku armadu i osigurao sultanu premoć u istočnom dijelu Sredozemlja, sve do bitke kod Lepanta 1571. godine, dvije decenije poslije Paskovićeve smrti.

Iako Pasković nije doživio tu pobjedu, on ju je u pjesničkoj viziji naslutio:

«Neka ne prijeći ništa
oružje vaše, jer Višnji je s vama, pravica i svetost.
S vama je ljubav za pravdom, te svijest poštenije borbe.
Konačno pobjeda k vama u zamahu punom će doć.»

Pjesnik je poletnim stihom i ubjedljivim argumentima služio odbrani hrišćanskoga svijeta, koja se nije mogla obezbijediti bez sloge i prevazilaženja sitnih interesa. Te sloge, na žalost, nije bilo dovoljno, što se pokazalo u prethodnome periodu, kada su se evropski vladari uzalud dogovarali, pa čak kovali planove da sultana pokrste, a Otomanska imperija stupala na evropsko tlo, da bi na njenoj krajnjoj tački na Bosforu, na evropskoj obali pretopila Konstantinopolis u Istanbul. I to Paskovićevo zalaganje za hrišćanstvo ne bi imalo tu snagu koju ima, da ne sadrži i česte pomene

51 Turci su zauzeli Hristov grob 1176. godine.

etičkih načela, kao da nije samo naslutio pobedu kod Lepanta 1571. nego i etičku prozu Marka Miljanova. On, naime, akcentuje zločine: huškanje brata na brata, đece na očeve, ropstvo, surovost vladanja, ršenje gradova i sela, a hvali mir koji je osnov poslima našim, pravednost, čestitost. I sam kaže da ga navodi „bog budućnosti“, da šiba pohlepu i taštinu; grabež prevarom a hvali onoga koji zrači dobrotom i koji zna za duševnost pravu. A kralja Galije moli da obuzda mržnju i srdžbu, kada je, eto, i Iberija odustala od prkosa njemu. Pa ako i ima razloga da misli da mu je učinjena nepravda, neka suzbije tu okrutnu želju za osvetom, jer viši su ciljevi u pitanju: varvarske čete haraju Hristovo stado, oskrnavljaju crkve.

«Dosta je dato bijesu i zlobi i konačno polja
naša dosta je dosad natapala nevina krvca!...
Zar se ne stidiš okrutni mač zabosti u grudi
rodbinske?...
Neka prevagne ljubav za pravdom i vječitom vezom
neka sloga veže u miru obojice srca...»

Bez tih etičkih zanosa i rodoljublja Paskovićeva poetska agitacija bila bi samo oštrenje na protivnika, koji smatra da ima, i ima ista prava da se bori za svoju vjeru! A to što se neprijatelj ruži i kad za to nema dokaza, i njegovi zločini ponekad preuveličavaju, a sopstvena pravednost takođe, ne znači da to nije plemenita želja, čije ispunjenje ne zavisi od pjesnika.

Paskovićevo često slavljenje *ilirskih* a to znači *slovinskih muza, ilirskih*, to jest naših *planina, obala*, prijenula mu je od Orbina, koji je pisao da su Iliri bili Sloveni i da su, naravno, zborili slovenskim jezikom. Za takvo rodoljubivo prisvajanje tuđega Pasković nije kriv, pogotovo što ima i danas istoričara koji tvrde to isto. Koliko god je opijen klasikom, njemu je ipak draži Lovćen nego bregovi Krita.

Zaključak

U ljubavnoj poeziji Pasković je išao stopama petrarkista okupljenih oko Petra Bemba ali je u utvrđeni kalup omiljenog soneta unosio brojne vlastite karakteristike. On dobro vlada ondašnjim toskanskim narječjem i piše mnogo čistije nego Dinko Ranjina.⁵² Pjesmu razvija skladno, bez čestih zakoračivanja iz stiha u stih, tako da su stihovi po pravilu samostalne cjeline ali harmonično utkani u veću cjelinu pjesme. Misao mu je jasna i iz prvih

52 Primjeri Ranjininih lokalizama u cit. «Forumu», str. 589.

kvatrina se logično smiruje i zaokružuje u zadnjim tercinama. Pošto njegovi soneti čine cjelinu a objavljeni su mnogo poslije nastanka, prepostavljamo da je to samo izbor iz mnogo opsežnije zbirke. U sonetima koje je pronašla Milica Popović nalazimo neke iste teme, neke dopune a kvalitet svih tih radova je ujednačen. Da li je taj izbor napravila Marča Grizogono (možda Zadranka, Krševan?), kojoj je on poslao stihove s napomenom da su ih drugi hvalili ali da je ta pohvala možda prečerana? On u tom pismu, koje je objavljeno na uvodnom mjestu zbirke *Rime volgari*, priznaje da su prjesme plod mladih dana i da ih može štampati ako ih smatra vrijednim.⁵³ I Kvirino, koji je poslije Paskovićeve smrti postao kardinal, izgleda da je čitao pjesme u rukopisu.⁵⁴ Ovi stihovi koji se sada nalaze u biblioteci Marćana u Veneciji možda su slati nekoj drugoj ličnosti, a možda su ostaci od ove zbirke.

U latinskim pjesmama on prilazi ljubavi na nešto drukčiji način. Više je putenosti ali i bukoličkih dočerivanja. Zreliji je, muževniji je, sigurniji. Dok je u sonetima platoničar i onda kad mu je Amor pokazao put do rajske vrata, u pjesmi *De Sylvia* on otvoreno i uspješno daje ljubavni čin a posljednja četiri stiha mogu se veoma lako prepoznati kod Šekspira, koji se rodio trinaest godina poslije Paskovićeve smrti. Pošto do ove pjesme nije mogao doći posredstvom *Filide* Tomasa Lodža, znači da je poznavao i Paskovićevu latinsku zbirku *Carmina*.

U drugim italijanskim i latinskim stihovima Pasković je, prema običaju onoga doba, pisao poslanice prijateljima. Široki krug tih poznanstava svjedoče o njegovom ugledu i olakšava nam da shvatimo njegov pjesnički prodor. Svakako je taj prodor prvenstveno uslovljen njegovim talentom, ali njegova javna djelatnost i tako brojna i odlična poznanstva olakšala su da se taj talenat ispolji. On nije bio objavljen svoju drugu knjigu, što znači da je imao o sebi skromno mišljenje, pa je smrt bila brža nego štamparska presa. Ali te pjesme su živjele i izvan knjiga, jer su putovale kao pisma. Poruku francuskom kralju ili Karlu V iz 1539. svakako ne bi objavljivao 1549. da nijesu bile sačinjene i upućene upravo onda kada su nastale.

53 Predgovor zbirci *Rime volgari*, prva stranica.

54 Njemu je posvećen drugi dio zbirke pod naslovom *Rime diverse* (Pjesni razlike).

Upravljivo je da pjesnici toga doba imaju samo dva vodeća naslova za zbirke: *Rime amoroze* i *Rime diverse* kad pišu na talijanskom, a na narodnom jeziku *Pjesni ljuvne* i *Pjesni razlike*.

Te političke pjesme, koje su zadojene mržnjom prema tiranu sa Istoka, pokazuju njegov dobar pregled situacije i shvatanje potrebe da se i Francuska priključi borbi hrišćanskih država protiv Osmanlija.

I ljubavnim i drugim pjesmama zajednički je često isti ton nostalгије, kad se nađe daleko od domovine. Kad odlazi na Krit, teško se rastaje s prijateljima. Otud piše o razvalinama, ali misli na rodni kraj. S druge obale piše sonet dragoj, da ga ta daljina ne udaljava od nje. Često pominje zajedničko gniazdo, a to je Kotor, sa ubavim Gudurićem i Vrmcem...

Po latinskim pjesmama Apendini ga je nazvao najvećim pjesnikom koje je naše primorje dalo u XVI vijeku. Nema razloga da se i njegovi italijanski stihovi ne cijene isto tako visoko, pogotovo što se nijesu slučajno našli i u engleskom prevodu i u italijanskim antologijama i zbornicima.

Pošto je cijenio „ilirske muze“ i „dalmatinsku liru“, koja pogotovo upućuje na poznavanje poezije na narodnom jeziku i na visoko mišljenje o njoj, postavlja se pitanje da li je logično pretpostaviti da nije ništa napisao na svom jeziku? Da li ima njegovih pjesama u zborniku Nikše Ranjine? Pošto je Dinko Ranjina sam prevodio svoje stihove sa narodnog jezika na italijanski ili obratno, pitamo se, da li se među nepoznatim saradnicima dragocjenog i zagonetnog zbornika Nikše Ranjine nalazi neki prevod Ljudevita Paskovića. Pogotovo što znamo za njegove stihove upućene Hanibalu Luciću:

Nek se čuju ljudski zvuci
dalmatinske tvoje lire...

Dodatak

Da bi se viđelo kako je Tomas Lodž doslovno prevodio Paskovića, dajemo isti sonet u italijanskoj izvornoj verziji, Lodžov engleski prepjev i naš prepjev.

Pasković

Ninfe del mar che con soave errore
Solcate l' onda placida e tranquilla
Se mai d' amor sentiste in voi favilla
Pietà vi movail mio crudel dolore.

Et voi c'havete piu benigno il core
Vaga Arethusa e gratiosa Scilla
Del vostro humor spargete qualche stilla
Nel vivo incendio del mio fiero ardore.

Et tu Triton nella tua cava tromba
Queste parole con tal forza inspira
Che la mia donna intenda l'alto grido.

Il tuo fedel, là dove il mar ribomba
E 'l vento ferme e non scerne il lido
Di se nin cura e sol per te sospira.

Naš prepjev

O nimfe morske, u igri nestašnoj
Što brazdate more glatkije od stakla,
Ako vas je iskra ljubavi kad takla
Milostive bud'te u mom bolu strašnom.

A vi što imate srce dobrostivlje,
Graciozna Scila, mila Aretuza,
Spasonosna vaša neka kane suza
Na ognjište živo moje strasti divlje.

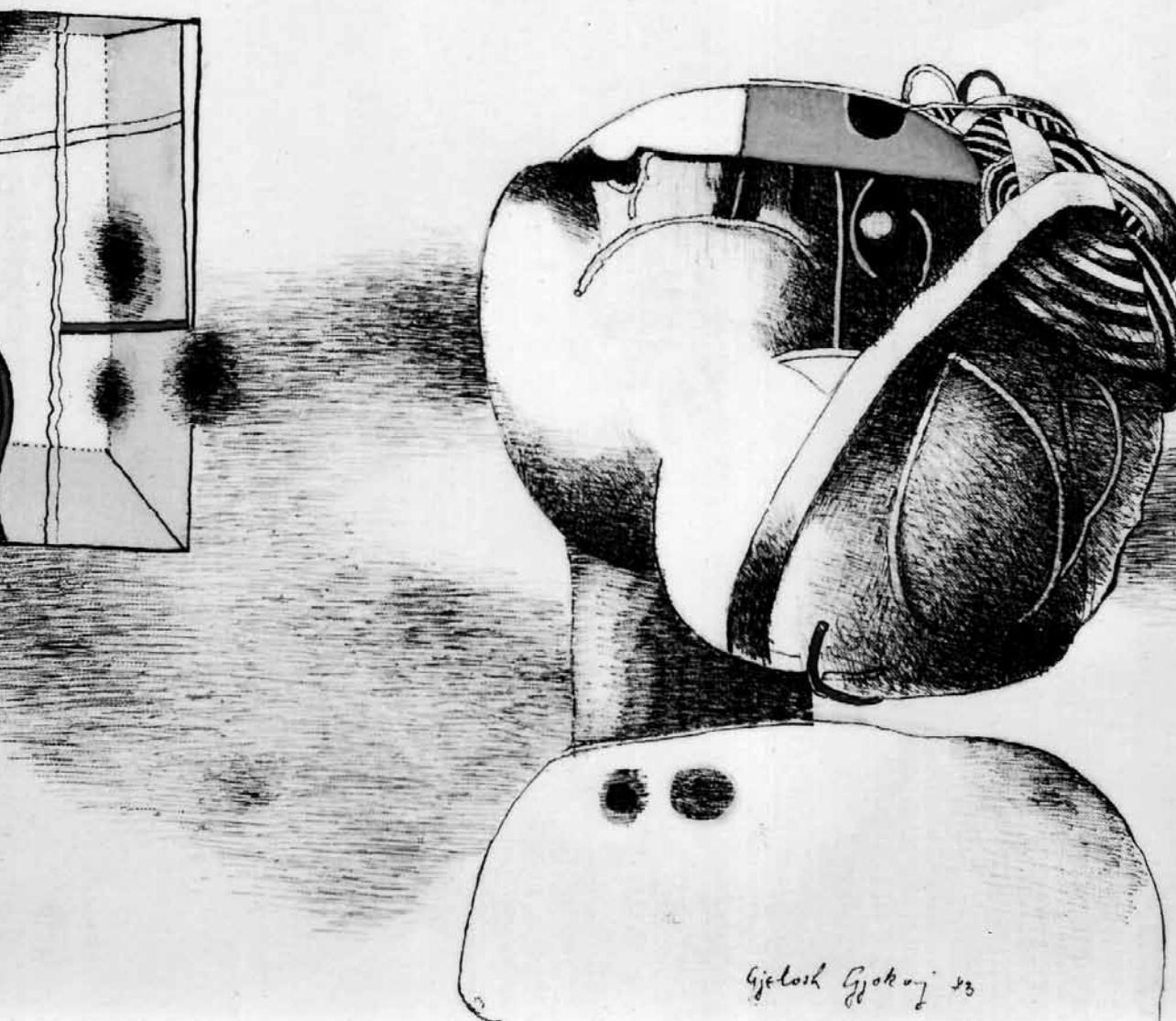
Tritone, ti mi u školjku zatrubi,
Neka gospa moja zov visoki čuje:
Tamo de žalo u pjeni se gubi,
De more ključa i vjetrovi huje,
Tvoj dragi stoji, samo tebe ljubi,
I neutješan o nesreći snuje.

Tomas Lodž

You sacred Sea-nymphs pleasantly disporting
Amidst this wat'ry world, where now I sail:
If ever love, or lovers' sad reparting,
Had power sweet tears from your eyes to haul;
And you more gentle – hearted than the rest,
Under the Northern Noon – stead sweetly steaming:
Lend those maist riches of your crystal crest,
To quench the flames from my heart's Aetna steaming.
And thou kind Triton in thy trumpet relish,
The ruthful accents of my discontent:
That midst accents of my discontent:
That midst travail desolate and hellish,
Some gentle wind that listens my lament
My prettle in the north in Phillis cars,
Where Phillis wont s Damon consumes in tears.

Gjelosh Gjokaj 53

Hasnija Muratagić-Tuna

Poetološka i lingvistička struktura jakih pozicija teksta Čamila Sijarića

Ko s riječima posla ima, ko se u riječ zaljubio, taj ima blaga, i zlata, i dragulja mnogo, i muka mu je samo da to odabere, da to poređa, da ispriča priču književnu, poetsku, jer poetika i proza i nisu ništa drugo do jedno vrlo visoka, vrlo emotivna kultura ljudskog govorra; spuštanja toga zlatnog mosta između mene do tebe, da ti to kažem to i to, moj osjećaj da ode tim zlatnim mostom, satkanim, salivenim od riječi. Cijela je draž u toj riječi, u toj snazi riječi, u toj magiji riječi i u tako lijepim riječima zbog kojih cijele stihove, strofe, rečenice učimo napamet samo zbog nekoliko onih lijepih riječi..

Čamil Sijarić, *Hod po motivima, Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, ANUBiH, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 8, Sarajevo, 1986.

Cilj naših istraživanja je da opišemo strukturno-semantičke konstrukcije jakih pozicija teksta Čamila Sijarića, u kojima, uslijed razmještaja verbalne graće, dolazi do isticanja sadržajnih elemenata, odnosno do izazivanja estetskog impulsa. Mislimo da su to značajna idejnoestetska čvorišta i da i ovakav selektivni izbor obezbjeđuje uvid u prirodu globalne strukture, odnosno da se može sagledati Sijarićevu djelo u totalitetu. Jer, "nosioci značenja, a time i činioci koji zajednički stvaraju celovit smisao dela jesu sve komponente bez razlike".¹

Razbijanje strukture književnog djela na isječke, odnosno njegovo parcelisanje adekvatno je prirodnom procesu osvajanja umjetničkog djela. Djelo je, kako to smatraju češki strukturalisti, veoma složen znak u kojem svaka komponenta ima parcijalno značenje, a parcijalna značenja se sklapaju u celovit smisao djela. "Međutim, pre nego što primalac dokuči celovit smisao mora preći proces stvaranja tog celovitog smisla,"² lako, odmah da napomenemo, strukturalnu analizu ne smatramo "zločinačkim napadom nauke o jeziku u zabranjenu oblast",³ nje se nećemo strogo pridržavati.

1 J. Mukaržovski, *Struktura, funkcija, znak, vrednost*, Nolit, Beograd, 1887, 211.

2 J. Mukaržovski, *Stuktura, funkcija, znak, vrednost*, Nolit, Beograd, 1987, 210.

3 V. R Jakobson, *Ogledi iz poetike*, Prosveta, Beograd, 1978, 352.

Ovom prilikom ne zanimaju nas dijаметрално suprotni prilazi proučavanja književnog umjetničkog djela, tačnije, ne zanima nas to što neki tekst, sa svim strukturnim nivoima, ne istražuju sam po sebi, već kao materijal za psihološke, istorijske i društvene studije, ali ni to što drugi polaze od prepostavke da je suština umjetnosti skrivena u samoj strukturnoj organizaciji teksta, koji je vrijedan upravo stoga što je jezičko-estetski objekat, te svu pažnju usredstređuju na ispitivanje "unutršnje zakonitosti arhitektonike umetničkog dela".⁴ Prolazimo od činjenice da je više slojan ekspresivno-emocionalni utisak koji na čitaoca ostavlja umjetnički tekst. Zavisi od mnogo faktora, ali najviše od piščevog individualnog modela svijeta koji izrasta iz njegoveve stvaralačke igre riječima i njihovih pozicija koje zauzimaju u tekstu. Iako je teško preciznije definisati tekst, mi ga tretiramo "uzorkom u govoru ili pisanju ostvarenog jezika koji ispoljava međuzavisnost svojih delova (...) nije stalna jedinica jezičkog sistema, nego nadrečenična celina koja se svaki put izgrađuje u procesu jezičke komunikacije. Kao takva, ona je neodređene dužine: tekst može da sadrži jednu ili više rečenica, a i pasusi, poglavljia pa i cele knjige takođe su tekstovi u ovom smislu. (...) Kao signali koherencnosti i smisaonosti njegove strukture služe razna jezička sredstva na planovima izraza i sadržaja (...) fonološko-grafološka, kao intonacija odnosno interpunkcija; sintaksička (...) razni vezivni elementi ili konektori (...) te semantičko-pragmatička, kao logično i svrshishodno ulančavanje tematskih elemenata i njihovo funkcionalno raspoređivanje u tekstu kao celini."⁵

Izvršili smo selekciju jakih pozicija teksta Čamila Sijarića, prosto zato što se radi o vrlo plodnom piscu, odlučili smo se za naslove, imena, moto, inkohativne i finitivne rečenice. Pošto su i ema, fraze, trope i figure već bili predmet našeg interesovanja, ostavljamo po strani,⁶ to se ovom prilikom njima nećemo baviti.

Naslovi

Uspostavljanje odnosa između teksta i naslova zapravo je problem kojim bi se trebala baviti komunikativno usmjerena teorija rodova. "Njezin je cilj da sustavno pojasni genetičke osobine tekstova, prvenstveno, dakako, književnih djela, bez zapostavljanja ostalih, koji se u komunikacijskom odnosu između producenta i recipijenta teksta mogu odrediti kao semiološke strukture. Gledano s aspekta receptivne estetike naslov je zadani znak koji

4 B. Čović, *Poetska slika*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1989, 36.

5 R. Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995, 151-152.

6 V. o tome: *Jezik i stil Čamila Sijarića*. Filozofski fakultet u Prištini i DAMAD, Novi Pazar, 1993.

sadrži takozvano "prazno mjesto" ili "neodređenost" i na taj način stoji u odnosu prema tekstu što ga tek treba realizirati.⁷

U odnosu na tekst dijela, naslovi su relativno samostalni. Imaju funkciju da nagovijeste sadržaj, odnosno da zainteresuju, zagolicaju, da privuku pažnju, posebno savremene čitalačke publike, koja uglavnom ima izgrađen ukus, i koja uz to može da bira s obzirom na sve veću ponudu. Za nas je ovom prilikom dovoljno to što naslovi pružaju mogućnost za mnoga i ratličita filološka istraživanja.

Ćamil Sijarić, eomansijer, pri povjedač i ojesnik, izuzetno plodan pisac, ostavio je veliki broj naslova. Stilizovao ih je vrlo različito. Usuđujemo se reći da određen broj ispunjava visoke estetske kriterije.

Sijarić se oglasio romanom *Bihorci*. Bio je to za mnoge zagonetan naslov. Ali kasnije postaje znak za prepoznavanje mnogih književnih ostvarenja ovoga pisca. *Bihorci*, poput koncentričnih krugova na vodi, šire se po njegovom gotovo čitavom romanesknom prostoru. Jedan svijet izlazi iz anonimnosti. Postaje noseća komponenta cjelokupne Sijarićeve poetike. Ispod jedne prividne tišine otkriva se svijet koji živi burno i sadržajno. Bihor nije jedini milje o kojem Sijarić piše. A koji su to drugi, može se uočiti već iz samih naslova: *Raška zemlja Rascija*, *Molkovačka bitka*, *Kad morija Sarajevo smori*. Crna Gora, Srbija i Bosna tri su sredine koje su zaokupljale ovoga pisca, ujedno i sredine koje je ovaj pisac najbolje poznavao jer je u njima proveo svoj život. On nas, kao i svi majstori pera vodi do svog zavičaja, do one jezičke komponente "koja izvire iz dubine piščeve duše (...) koje se on, i sve kad bi htio, ne može da oslobodi (...)"⁸

Ćamil Sijarić je za života objavio knjige pod slijedećim naslovima: *Ram-Bulja*,⁹ *Bihorci*,¹⁰ *Zelen prsten na vodi*,¹¹ *Kuću kućom čine lastavice*,¹² *Naša snaha i mi momci*,¹³ *Mojkovačka bitka*,¹⁴ *Sablja*,¹⁵ *Putnici na putu*,¹⁶ *Na putu putnici*,¹⁷

⁷ Zrinjka Glovacki-Bernardi, *Prilog tipologiji naslova*, Jezik i stil sredstava informisanja, Sarajevo, 1991, 32.

⁸ A. Peco, *Pisci i njihov jezik*, Prosveta, Beograd, 1995, 454.

⁹ Svjetlost, Sarajevo, 1953.

¹⁰ Narodna Prosvjeta, Sarajevo, 1956.

¹¹ Svjetlost, Sarajevo, 1957.

¹² Svjetlost, Sarajevo, 1962.

¹³ Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.

¹⁴ Svjetlost, Sarajevo, 1968.

¹⁵ Grafički zavod, Titograd, 1969.

¹⁶ Svjetlost, Sarajevo, 1969.

¹⁷ Grafički zavod, Titograd, 1970.

Zapis o gradovima,¹⁸ Konak,¹⁹ Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke,²⁰ Zapis o gradovima(II),²¹ Carska vojska,²² Raška zemlja Rascija,²³ Francuski pamuk,²⁴ Izabrane pripovjetke,²⁵ Priče kod vode,²⁶ Oslobođeni Jasenovac,²⁷ Pripovijetke,²⁸ Rimski prsten, ²⁹Herceg-Bosno i tvoji gradovi,³⁰ Pripovijetke,³¹ Pripovijetke,³² Lirika,³³ Miris lišća orahova,³⁴ Posthumno je objavljeno Drvo kraj Akova,³⁵ i Koliba na nebu.³⁶

Pored naslova knjiga, u Sijarićevim zbirkama pripovjedaka i pjesama prisutan je kvantitativno izuzetno bogat korpus naslova, tipološki raznovrsnih. Veliki broj pruža istraživaču mogućnosti za raznovrsne analitičke procedure. Mogu se promatrati čisto kao vizuelne opaske, tj. sa čisto formalne strane, ali i kao najdublji slojevi strukture teksta djela. I sami oblici sintaksičke strukture naslova Sijarićevih tekstova, također su vrlo raznovrsni. Sijarićevi naslovi su pravo jezičko bogatstvo. Romani, pripovijetke, pjesme i zapisi o gradovima sadrže 234 naslova. Rijetko je koji ponovljen.

U izmišljanju naslova, kad je književno stvaralaštvo u pitanju, vlada velika sloboda, što je za lingvistiku veoma značajno. U ovoj oblasti naslov nema informativni sadržaj, mada veza između sadržaja i djela, makar samo simbolično, uvijek postoji. Ta se veza da uočiti jedino ako se djelo pročita. Sadržaj znači objašnjava naslov, a ne obrnuto.

Naslov ima za cilj da identificuje predmet, ali, još i više da skrene pažnju na predmet. Često se svodi samo na identifikacijski znak, o samom djelu ništa ne govori, pokatkad ni o nacionalnoj i jezičkoj pripadnosti.

18 Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1970.

19 Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

20 Veselin Masleša, 1973.

21 Zadrugar, Sarajevo, 1976.

22 Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.

23 Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

24 Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

25 Univerzal, Tuzla, 1980.

26 Srpska književna zadruga, Beograd, 1982.

27 , NŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1983.

28 Svjetlost, Sarajevo, 1984.

29 Svjetlost; Sarajevo, 1984.

30 Svjetlost, Sarajevo, 1986.

31 Veselin Masleša; Sarajevo, 1986.

32 Svjetlost, Sarajevo, 1987.

33 Beograd, BIGZ, 1988.

34 Veselin Masleša, 1989.

35 Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

36 Glas, Banja Luka, 1990.

Ipak, ukoliko naslov želimo odrediti kao jezičku jedinicu, onda ga moramo dovesti u vezu sa čitavim tekstom, tada je najvažnija njegova funkcionalna povezanost s tekstrom, nalazi se s njim u interakciji. Kontekstom dobija vezani karakter.³⁷ "Naslovi umjetničkih djela mogu biti i neotkidivi dio cjeline, koja bez naslova ne bi bila to što jest."³⁸ Sijarićeva *Carska vojska*, već naslovom upućuje da je to roman o carskoj vojsci, o masi, a sav je zapravo u znaku humorističke inverzije odnosa između veličanstva prave vojske i bijednih, nepismenih bedela koji, polugoli, ginu ni sami ne znajući za koga. Sav je u znaku sasvim suprotno od onoga što naslov sugeriše. Zato ga valja razumjeti kao da je pod navodnicima.

Naslovi umjetničkih djela obavijesno su izuzetno bremeniti. Privlačnost naslova ostvaruje se različitim sredstvima, semantičkim, akustičkim, grafičkim, sintaksičkim, najčešće njihovom kombinacijom.

Ipak, naslove Čamila Sijarića posmatrali smo nezavisno od sadržaja, vrlo svjesni činjenice da je kontekst "univerzalni regulator funkcionalno-stilske i leksičko-semantičke osobenosti svake reči".³⁹ Prvo što pada u oči jeste kratkoća Sijarićevih naslova. Tačnije, broj riječi u njegovim naslovima je različit. Najviše ima onih od jedne riječi (60), zatim slijede oni od tri, četiri, dvije, pet, sedam, devet, deset, dvanaest riječi, ali ima i naslova u obliku rečenica (33). Najveći broj naslova sadrži od jedne do tri riječi. Duži naslovi karakteristični su za zapise o gradovima, kraći za pripovjetke, romane i pjesme. Očito se u zapisima već naslovom htjelo uputiti na neko najvažnije obilježje, na neki opći pečat, mjesta koje opisuje, a to se nije moglo malim brojem riječi. Zato u zapisima 26 rečenica u naslovima, a u svim ostalim djelima samo 7. Konotativnu nijansu vrednovanja najbolje možemo uočiti u jednom, ali i jedinom, naslovu koji je Sijarić upotrijebio u obliku vezanog teksta: *Grad drugaćiji od drugih i ljepoši od mnogih. Ime mu je Travnik*.

Sijarićevi naslovi su uglavnom iskazi bez glagola.⁴⁰ Naslovi, kao jezičke, informacijsko-komunikacijske jedinice, stilogeniji su, tj. efektniji, ako su kraći, sažetiji. Dva svoja romana Sijarić je naslovio sasvim kratko, *Bihorci* i *Konak*, ali i najveći broj priča; *Jasen*, *Hrt*, *Sablja*, *Bor*, *Snaha*, *Gost*, *Put*, *Zemlja*, *Kamen*, *Pismo*, *Sirotinja*, *Šarko* itd. Kad su pjesame u pitanju, valja napomenuti da najveći broj nema naslova (Neki smatraju da pjesme bez naslova nisu cjelo-

37 V. Zrinjka Glavocki-Bernardi, *Prilog tipologiji naslova*, Jezik i stil sredstava informisanja, Sarajevo, 1991, 33.

38 Stjepko Težak, *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 2*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, 552.

39 B. Ćorić, *Stilistički aspekti derivacije*, NSSUVD, 23/2, Beograd – Novi Sad – Tršić, 1993.104.

40 P. Mrazović/Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović, Sremski Karlovci /Dobra vest, Novi Sad, 1990, 603.

vite, jer je naslov organski dio pjesme.⁴¹ Mislimo da nisu u pravu, riječ je o minus-postupku, a on ima određanu, kontekstom uvjetovanu, stilsku funkciju.

Naslov književnog djela svakako je značajno poetološko pitanje. Umjetnici ga rješavaju različito, ali uvijek sa istim ciljem. Nastoje da u najkontinuiranoj formi izraze suštinu sadržine i autorske poruke djela.⁴² Sijarić je očito nastojao da naslovi budu što sažetiji. To se ogleda i u broju slogova riječi kojima strukturira naslove. Najčešće se služi dvosložnim riječima. Izuzimajući mali broj riječi od četiri sloga, jedanaest, samo je u jednom naslovu prisutna riječ koja ima pet slogova, *Pičiljeva* (peć) (*Koliba na nebu*). A ovi jednokomponentni naslovi su jednosložni ili dvosložni: *Gost, Hrt, Put, Konj, Bunar, Sablja, Kamen,, Zemlja*. Tako kratki, kompaktni, Sijarićevi naslovi su isuviše izdvojeni, prejako osvijetljeni.

Interesantna je činjenica da Sijarić izuzetno rijetko naslovljava svoja djela slobodnim prijedložno-padežnim konstrukcijama, koje se inače uvrštavaju u jednokomponentne. Našli smo samo dva takva naslova, oba u pjesama *Koliba na nebu: Uz tkanje, Na njivi*, ali nešto više u zapisima. Po istom modelu strukturirani su naslovi koji se odnose na mjesta kraj vode: *Na Neretvi Počitelj, Na Limu gradić Rudo, Na Vuki Vukovar, Na Savi stari grad Šabac, Na Dunavu Estrogen, Na moru grad Trogir*, ali je samo, *Na mramoru Pompeja*. Imenice upotrijebljene u naslovima najčešće stoje u nominativu. Imatići u vidu da je ime tek dio rečenice, koja je prvenstvena jedinica jezika, upotrijebljeno u nominativu osjeća se kao nepotpun izraz, da bi nešto značio mora se upotpuniti drugim jezičkim jedinicama. "Samo ime ne može osigurati svoje neovisno postojanje i zato je imenima uvijek potrebna cjelina, ili bar glagol da bude potpuna. Pomoći pružaju druga imena i glagoli. Ime se može održati u jeziku samo uz pomoć drugih riječi... imena kao dijelovi jezika uvijek traže pomoći drugih takvih dijelova"⁴³ Pojavljuju se u ulozi antecedensa za sadržaj koji treba da uslijedi za njihovu eksplikaciju. Imenice iz različitih sfera ljudske jedinke, prisutne samo u naslovima, upućuju i na princip razumijevanja stvarnosti i na organizaciju Sijarićevog književnog i jezičkog iskustva. Naslovi s imenicom u nominativu svjedoče o izvjesnoj semantičkoj praznini i neupotrebljivosti bez konteksta velikog broja padežnih oblika. I: Grickat, tvrdi "da samo pojedine reči iz nekih kategorija, samo pojedini kosi padeži nekih samostalnih reči, samo pojedine predloško-padežne veze upijaju u sebe semantiku najčešćeg ili najkarakterističnijeg za njih konteksta, te mogu zbog izvesnih jezičkih

41 S Težak, *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, 563.

42 V. M. Babović, *Poetika gorskog vijenca*, CANU, Podgorica, 1997, 39.

43 R. C. Pandeya, *Indijska filozofija jezika*, Mala edicija ideja, Beograd, 1975, 96-97.

navika da nose i više značenja nego što ga leksički nose To, između ostalog, pokazuje da je naš govor u izvesnoj meri neekonomičan. Međutim, druge reči ili veze, usled svojih "ličnih" kvaliteta, ostaju neobdarene za to.⁴⁴ Dva romana imaju dvokomponentni naslov: *Carska vojska, Mojkovačka bitka*, i esej *Oslobođeni Jasenovac*, samo jedanaest pripovjedaka (kao:*Kamber Kuka, Petar Divina, Južni vjetrovi, Nijema svadba*), a nijedna pjesma, jer smo predložno-padežne uvrstili u jednokomponentne..

Od tri riječi sastavljen je naslov samo jednog romana, *Raška zemlja Rascija*, i osam pripovjetki (kao: Čizma Kraljevića Marka, Miris lišća orahova, Hasan, sin Huseinov).

Jedan roman naslovljen je rečenicom, *Kuću kućom čine lastavice*, kao i četiri pripovjetke: *Kako smo ženili Šerifa, Doći će Cigani, Kad morija Sarajevo smori, Gdje su ona prava vrata?* (U sadržaju je greškom ispušten upitnik.) U grupi naslova rečenične naravi, ovaj posljednji je ujedno i jedini koji ima upitni karakter, samim tim i odgovarajući interpunkcijski znak, kao i upitnu intonaciju.

Samo jedan naslov knjige strukturiran je kao složena rečenica: *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*. Poznato je da se naslovi u književnoj prozi i poeziji rijetko sastavljeni od rečenica, tj. od cijelih sudova, odnosno da se ne razvijaju u dužinu. I inače, naslovi u rečeničnoj formi kasno su se pojavili i u drugim funkcionalnim stilovima, naprimjer, novinarskom.⁴⁵

Sijarić je pisac čiji je tekst impregniran iskazima u kojima se odražava jedna njegova opća težnja da sve kaže, misli se često ukrštaju, prepliću nadovezju, preskaču jedna drugu, ne mogu da se zadrže, a naviru uvijek sa istim ciljem, da osvijetle sižejne segmente i blokove za koje se piscu čini da nisu dovoljno istaknuti, te Sijarić priča sve dok se ne uvjeri da je na čitaoca ostavio dovoljno snažan utisak. Navest ćemo jedan iskaz iz *Raške zemlje Rascije*:

Mladi nisu predviđali sotunu, oni su, ležeći na leđima, očiju otvorenih, zamišljali zelenu livadu u planini i na njoj njih dvoje kako se nesmetani ni od koga, miluju; usta im uz usta, tijelo uz tijelo, pod njima trava a nad njima nebo i grana i proleti ptica; da je svakom momku po jedna žena tako u šumi a ne u sobi gdje oko njih svi dišu i kolijevke trupkaju, i mačke suduve ližu - najgore je kad oboren sud padne i probudi babe, pa mjesto da se miluješ, ti slušaš kako babe gone mačke, grozno je to kad noćno milovanje prekinu babe i mačke – i grozno je to kad se miluje u jaslama pred konjskim glavama jer se nema gdje, pa sve konji iz nozdrva puhaju u nju golu i u njega gola tako da se od pare ne

44 Naslovi- posebna kategorija pisane reči, Naš jezi, 81.

45 V. I. Grickat, navedeno djelo85.-----

vide; grozno je noću kraj tora i paščadi gdje ima i kopriva; grozno je u košu za žito i isto tako na tavanu. (216)

Ponekad se prosto ne može zaustaviti, nastoji da prenese poruku samo na jednostran, svoj način. Tako u iskazu: *Na glavu stavi bijelu kapicu, na pleća staru crvenu dolamu, i dođe nekako kao star cvijet, suh i raščupan, ižezen suncem, isplakan kišama – tamo negdje u pustoj ledini* (*Bihorci*, 107). Mislim da bi poređenje bilo efektnije da nema i Sijarićevog objašnjenja starog cvijeta. Čini nam se da se na ovaj način oduzima čitaocu kreiranje sopstvenih poetičkih vizija, jer je draž čitanja nadograđivanje na dato u nagovještaju.

Sijarić voli da pojам osvijetli sa više strana, da o njemu kaže sve što je moguće, zato uz imenice upotrebljava gomilu pridjeva (u gramatičkoj službi atributa), naprimjer uz imenicu plamen u *Oslobođenom Jasenovcu* стоји pet pridjeva: *rumen, bijel, crven, žut, mutan.* (16)

Kad se sve ovo ima u vidu, prosto smo iznenađeni kratkoćom naslova i činjenicom da je u naslovima začuđujuće mali broj pridjeva, s obzirom na to da je epitet jedna od najfrekventnijih stilskih figura, koja je gotovo uvek pridjev. Vidjeli smo, dominiraju jednokomponentni i dvokomponentni naslovi, a uz imenice u naslovu, ako i ima pridjeva, onda ima samo jedan: *Dobar čovjek, Južni vjetrovi, Nijema svadba, Francuski pamuk, Carska vojska, Mojkovačka bitka.* U *Zapisima* ima oko šezdesetak adjektiva u naslovu, ali oni nisu semantički raznovrsni, najčešći je to pridjav star: *staro Vranje, stari Prijedor, stara Đakovica, stari Ohrid, stari Šabac, staro oružje, stare slike, stari putevi.* Sijarić je starim vaktom, mjestima i ljudima bio općinjen.

Sijarićev pjesnički govor izranja iz riznice živog govora narodnog nasljeđa. To se jasno vidi iz samih naslova. Ali, namjera nam je da proni-knemu u tajnu poetske gramatike njegovih naslova. Zato ćemo govoriti o lekciji i uopće o jezičkoj građi koju Sijarić uzima da bi naslovio svoja djela. Normalno, ne smatramo da su jezička sredstva zastupljena u strukturi naslova jedino relevantne komponente za utvrđivanje poetike ovoga pisca.

Naslovi imaju posebnu idejnu i estetsku funkciju. Tokom historijskog razvitk imali su različit oblik. Jirži Levi⁴⁶ naslove je podijelio u dva osnovna tipa: opisne, starije, sa čisto informativnom funkcijom, i novije, simboličke naslove, koji su ustvari slikovit izraz teme. Prvim se iskazuje tema i navodi ime glavnog junaka, ponekad se eksplisitno ili implicitno navodi i žanr. Levi-jeva klasifikacija nije beznačajna, ali je neodrživa "iz prostog razloga što se sam Levi istoga trenutka morao ograditi opaskom da je ova podela uslovna jer se stariji "opisni" sreće i u novijoj književnosti. Tako je svezremenost

46 *Umjetnosti prevodenja* (preveo B.L.Dabić), Sarajevo, 1982, 155-156.

“opisnog naslova” zapravo srušila dihotomiju – staro i novo.⁴⁷ Zato mnogi smatraju da je bolje napraviti klasifikaciju koja bi se zasnivala “na prethodnoj uporedno-tipološkoj analizi u sinhronom preseku, a na široko zahvaćenom korpusu naslova, tj. različitog odnosa naslova prema delu u celini ili prema pojedinim značajnim segmentima dela. Mada nema sumnje da su jezičko-stilistička struktura naslova i od nje zavisna informativno-estetska funkcija u prezentovanju različitih nivoa značenja teksta istorijski promenljive veličine”.⁴⁸

U diskursu Čamila Sijarića lična imena su u fokusu stvaralačke pažnje ali samo u pripovjetkama. Vlastito ime ima veoma značajno mjesto u komunikaciji uopće. Ljudi djeluju i govore u odnosu na lica ili stvari koje imaju vlastita imena. Ona su u centru antropologije i logike. U naslovima pripovjedaka Čamila Sijarića nalazimo često ime i prezime: *Ram-Bulja, Kamber Kuka, Petrun Divina*, ali još i češće samo ime: Đurđa, Suljkeša, Timka, Demko, Todora, Rakita, Parapko. Sudeći po imenima u naslovima Sijarić je više pisao o muškarcima nego o ženama. Nalazimo imena četiri žene (Đurđa, Timka, Todora, Rakita), a četiri put više imena muškaraca. Dakle, Sijarić se prvenstveno interesuje za čovjeka, on je njegova osnovna inspiracija, poput pripadnika antropizma, odnosno antropocentrizma, Sijariću je čovjek mjera svih stvari, čovjek je središte njegovog poetskog svijeta, čovjek, kao vidljiva, potpuna jedinka, čovjek kojeg Sijarić ne dekonponuje. Samo je jedan naslov iz anatomske ljudskog tijela, *Ruke*. (Lirika) Sijarić nema u naslovuma, niti bilo koju od , kako se u psihologiji ističe, šest najčešćih emocija karakterističnih za čovjeka (strah, sreća, gnjev, iznaneđenje, tuga i gađenje).⁴⁹

Međutim, najzastupljeniji su apelativi (kuća, zemlja, snaha, stolica, bunar, čizma, prozor, vjetar, voda, put, sin, brat), slijede antroponimi (o njima niže), tu je malo etnika (Bihorci, Cigani) ima toponima, tačnije ojkonima (Sarajevo, Raška), hidronima (Promuklica), itd. Apsolutna je dominacija imenica s konkretnim značenjem. Vidimo da su teme o kojima Sijarić piše ponajprije i ponajviše iz čovjekove svakodnevnice: *Udovica, Zemlja, Stolica, Kamen, Čekanje, Ruke*; ili se naslovom ukazuje na rodbinske veze: *Snaha, Rođak Reka, Braća, Hasan, sin Huseinov, Rođak*, zatim na zanimanje: *Tobđija, Fenjerđija, Gajtandžija*. Leksička građa sadržana u naslovima upućuje i na floru i faunu koja je djelovala inspirativno na Čamila Sijarića, kao i na veliki dio pisaca, ljubitelja prirode, otuda u naslovima određen broj fitonima i zoonima: mukinja i brekinja, jasen, bor, breza; ptica, hrt, konj, koza, lastavica. Riječ je o predmetno-čulnom svijetu predstavljenom u svojoj parti-

47 B. Čović, *Poetska slika*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1987, 155.

48 V. B. Čović, *Poetska slika*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1987, 156.

49 V. N. Rot; *Opšta psihologija*, Prosveta, Beograd, 1981, 37.

kularnosti. Detaljima iz stvarnosti Sijarić pokazuje da je konkretna stvarnost i uzvišena i vrijedna, ljepota koja već postoji, za one koji je vide. Izborom naslova u kojima dominiraju obične stvari ukazuju i na Sijarićevu osnovnu umjetničku orijentaciju, na stvaralačku težnju da prikaže objektivnu vrijednost i objektivnu ljepotu svijeta, svakako u vlastitoj projekciji, i ushićenje njenom iznenađujućom moći, zato ih uključuje u svoju književnu strukturu. Pjesnik se po tome i razlikuje od drugih "što u svojoj duši proživljava ne samo sve subjektivno u svome biću već i sve objektivno u svom obzoru."⁵⁰

Sasvim je prirodno što i u naslovima ima puno riječi stranoga, tačnije orientalnoga, ovaj semiotičko-leksički sloj ima simbolički naboj, on je iz tradicije govora sredina u kojima je Sijarić živio.

Sijarić je posjedovao izuzetnu invenciju, koju je nemilice rabio i gomila začudnosti u svim strukturama.

Jedan broj naslova zasnovan je na poetici ludizma, odnosno na neslućenim mogućnostima spajanja i prekrajanja riječi, pri čemu Sijarić, jasno, računa na efekat akustičke sličnosti riječi različitog značenja, te tvori, neobične, neočekivane i začudne veze. U ovim igramama riječi zbijen je "veliki asocijativni potencijal uprkos izražajnoj tananosti sažimanja i vezanja različitosti uz jako ljepotonosno iskrenje".⁵¹ Takvi su naslovi: *Visoko pod visokim, Stara i nova Nova Varoš, Prvo Podglavak, a zatim Oglavak, Imeni i bezimeni mostovi, Stare slike starog Šibenika, Zlato i srebro u Srebreniku, Skadarlija što vodi za Skadar, Kule i kulinе*. Kad su naslovi u pitanju, pažljivom čitaocu neće promaknuti činjenica da u najvećem broju naslova stoji suglasnik *K*: *Konak, Kuću kućom čine lastavice, Kamber Kuka, Mojkovačka bitka, Konjanik, Rođak Reka, Mukinja i brekinja, Konj*. Ovi naslovi djeluju svojom fonostrukturom vrlo snažno, sadrže nekakav brz ritam. Kao da je zadatak ovoga suglasnika da podstakne izgovor ovih naslova što je moguće brže - kao u brzalicama. Osvrnut ćemo se na naslov romana *Kuću kućom čine lastavice*. Da li bi isti efekat bio da je umjesto kuća upotrijeblijen sinonim dom. Riječ dom pokriva raznovrstan predmetni sadržaj u našem jeziku: kuća u kojoj se stanuje, ljudi koji žive u jednom domaćinstvu, domaćinstvo jedne porodice, rodni kraj, zavičaj, ustanova namijenjena za smještaj i rad neke organizacije (V: Rječnik srpsko...MS MH), međutim, i riječ kuća ima ista ova značenja, ali su sastavljači Rječnika MS i MH značenje ove riječi potkrijepili sa mnogo više primjera, i dali joj mnogo više prostora. Zanimalo nas je da li je Sijarić u samom romanu upotrijebio sinonim dom. Riječ dom pronašli smo već na prvim stranicama. Interesovalo nas je šta je tim postignuto. Riječ kuća Sijarić je upotrijebio 314 puta, a dom samo 26 puta. Koncentracija imenice

50 V. Pavletić, *Ključ za modernu poeziju*, Globus, Zagreb, 167.

51 V. Pavletić, *Kako razumjeti poeziju*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, 106.

dom najveća je na prvim stranicama romana, od 5 do 9 (1o). Imenicu kuća upotrijebio je dvaput više. Zaključak je jasan, Sijarić je zamjenjivao jednu riječ drugom da bi izbjegao ponavljanje, ali i ne samo zbog toga. U molitvi, izbor je pao na riječ dom, ona u tom kontekstu djeluje uzvišenije: Sačuvaj ovaj dom ti koji si ga uvijek čuvaod zla i nesreće, amun (5). Kada je trebalo prikazati neki hladan odnos, Sijarić je za takav kontekst uzimao riječ dom, za snahe koje su dolazile to nije bilo toplo ognjište, za strance koji su navraćali, također, i onda kada kuća promijeni vlasnika, Sejdici više nisu ono što su nekad bili, grijezdo počinje da svija Emrul od "od iverja već rasturena sejdickog doma". U ostalim slučajevima kuća je znak topline, sigurnosti. Njenim semantičkim zalihama Sijarić popunjava raznovrsne kontekste. Repeticijom i izmjenom morfološkog lika , našavši se u dominantnoj poziciji, cijela struktura naslova djeluje homogeno, poput toplih grijezda koje svijaju lastavice. Pa kako se naslov razumijeva iz sadržaja, kuća ja pravi izbor, za sredinu o kojoj piše, prirodan, čak jedini. Dom bi djelovao suviše artificijelno.

Struktura Sijarićevih naslova nema modernističkih manira, nešto je, ne moderniji već drugačiji naslov: *Bor, ptice i ništa ili Zelen prsten na vodi*.

Jedan broj Sijarićevih naslova ne može se precizno odgonetnuti, ali priznanje njihove kompleksnosti i čini njihovu ljepotu. Njegovi mistifikatorski naslovi često su zbumjivali čitalačku publiku, popu *Ram –Bulje*, ali su istovremeno i privlačili čitaoca. To dolazi otuda što je naslov, "maksimalno estetski organizovan elemenat stila dela u celini i najkonciznije određuje osobenosti njegove stilističke strukture".⁵²

Slikovitost i izražajnost imaju i oni naslovi koje karakteriše jednostavnost. A znamo da je jednostavnost u izražavanju Sijariću svojstvena u najvećoj mogućoj mjeri, kao rijetko kome od pisaca. Jedanu zbirku pri povjedaka Sijarić je naslovio tako što poredi dvije pojave, djevojački san i miris jabuka, *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*. Svoju poetsku izražajnost zasniva na semantemama male ekspresivnosti, ali zahvaljujući invenciji kolokvijalne semanteme, Sijarić je kontekstualno obogatio i postigao djelotvoran efekat, strukturirao ga kao potpunu rečenicu, sa jasno izraženim predikatskim i subjektskim sintagmama. Neobičan spoj običnih riječi čini naslov izuzetno ekspresivnim. Mechanizam izbora jezičkih sredstava, motivisan je krajnjim ciljem "eficientnošću iskazanih formi u koje se ugrađuju selekcijom dobijeni elementi".⁵³

Čini se, s obzirom na izražajnost ovog naslova, da je sasvim u pravu Žerar Žanet kad tvrdi da poređenje može da postigne istu poetičnost kao i metafora

52 B. Čović, *Poetska slika*, Novi Sad, 1989, 166.

53 R. Simić, *Opšta stilistika*, Jasen, Beograd- Nikšić, 2002, 227.

uz pomoć neočekivanih i neobičnih analogija.⁵⁴ Formula naslova ne može se tačno odgonetnuti, spojene su, za običnog promatrača, neke nespojive pojave.

Spajanje uzajamno nespojivih elemenata, odnosno udaljenih registara jezičkog sistema, pokazuje nesagledivne mogućnosti jezičkog stvaralaštva, nastaju estetičke kategorije kao prateći momenti leksičko-semantičkih promjena. "One iste pojave jezika i žive reči, koje se na planu gorovne aktivnosti javljaju u svojim opštim komunikativnim svojstvima, kada dospiju u sferu književnoumetničkog stvaralaštva dobijaju drugačije estetske vrednosti i svojstva".⁵⁵ Znaci literature tvrde da je pravi naslov "samo onaj koji istovremeno skriva i razotkriva, upućuje i zavodi na stranputicu, obuhvata i isključuje, zagoneta i rešava. Može da razveseli kao dečja brzalica, ali i da rastuži kao mudra izreka. Naslov je lični rebus, ispovest, više od toga - otisak prsta".⁵⁶

Poznata je činjenica da se djelo često, od primaoca do primaoca, od razdoblja do razdoblja, od naroda do naroda, različito interpretira. To ujetuje i estetsku njegovu vrijednost, jer "estetska vrijednost je proces čije je kretanje određeno immanentnim razvojem same umetničke strukture kao i pomeranjem strukture društvenog života".⁵⁷ Zanimalo nas je šta o Sijarićevim naslovima misle studenti., odnosno šta na osnovu jezičke strukture naslova studenti mogu reći o tome da li u njima ima nečeg što plijeni savremenog čitaoca.

O naslovima Čamila Sijarića razgovarala sa sa studentima na Odsjeku za bosanski jezik i književnost. Oni smatraju da je malo naslova koji bi privukli njihovu pažnju. Kao najuspjelije smatrali su: *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke, Miris lišća orahova, Južni vjetrovi, Jasen, Bor, ptice i ništa, Koraci, Zelen prsten na vodi, Breze, Koliba na nebu, Konak* i samo malom broju dopao se i naslov *Kuću kućom činie lastavice*.

Ovo me podsjetilo na sličnu tvrdnju Vuka Krnjevića, gdje kaže: "Sijarić uopšte ne komunicira sa modernim proznim izrazom. Tematski neinteresantan, služeći se zastarjelim proznim kazivanjem, bez ozbiljnijih filozofskih saznanja, Sijarić bi se teško održao u literaturi koja ima malo veće pretenzije".⁵⁸ Mislimo da Krnjević nije u pravu. Ima kod Sijarića i modernog i filozofskog (v. niže).

54 Prema B. Čović, *Poetska slika*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 1989, 144.

55 V. V. Vinogradov, *Stilistika. Teorija poetičeskoj reči*, Poetika, Moskva, AN SSSR, 1963, 204.

56 V. Ognjenović, *Stari sat*, Prosveta, Beograd, 1996, 8.

57 J. Mukaržovski, *Struktura, funkcija, znak, vrednost*, Nolit, Beograd, 1987, 63.

58 M. Krnjević, *U trenucima nadahnuća*, Kritičari o djelu Čamila Sijarića, ANU BiH, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 8, Sarajevo, 1986, 226.

Moto

Istaknutu ulogu u književnim djelima ima i moto. Po pravilu je komunikativno završena poruka. U funkciji je podnaslova, ima upućivačku ulogu na neki važan element u tekstu koji slijedi. Po definiciji, moto je oštromerna, duhovita izreka kao i kratki napis na početku knjige ili poglavlja. Sijarić se njim služio u romanima: *Konak*, *Carska vojska*, i *Raška zemlja Rascija*. Znači u tri posljednja romana, i izuzetno rijetko u pripovjetkama. Tako, u malom semantičkom prostoru minimalnog broja riječi, nagovještava sadržaj. Kao i svaka druga izreka, neki indikator ili epitaf, moto, izaziva pašnju. Nemaju prvenstveno ornamentalnu funkciju, Sijarić ih uzima kao sredstva kojim anticipira razumijevanje teksta. To nisu citati iz Kur'ana, madi ima i takvih. Ima ih preuzetih od drugih pisaca, što se eksplisitno i kaže: *Pročitah, Šer-Anе, kod El Šama: Ako ljudima ne sudiš za ljudski čin, onda mi nemaš za šta suditi* (*Konak*, 115); zatim, od drugih naroda: Čuh od Arbanasa: Uzmi i idi, ali izdajnik nemoj biti. (*Konak*, 135) Sijarić neke preuzima iz razgovornog stila: *Obradovah se, a ne valja se mnogo obradovati.* (*Carska vojska*, 284) Ponekad su to preoblikovane poznate izrke, kao: *Kad se podje nizbrdo u jednoj zemlji, vezira je sve više.* (*Konak*, 27) - *Nije uspio da dotakne nebo, pao je na zemlju sa silnih visina.* (*Carska vojska*, 53) U prvoj je prepoznatljiva izreka: Kad se kolo slomi, kolovođa dosta, a u drugoj: Ko visoko leti, nisko pada.

Sijarićevi moti tematski i strukturno nisu ujednačeni. Česta tema je šutnja: Ćuti, pa će se pitati šta govorиш. (*Konak*, 108) – Šutnja. (*Konak*, 163) - A govor? / Spavaće bolje bez govora. (*Carska vojska* 87) - Hvala bogu što hodža ćuti / Hvala bogu što ćuti i hodžinica. (*Carska vojska*, 157) - Ćuti; nisi umirao pa da znaš kako se umire. (*Raška...*, 287) - Ćuti, i umirao si i ne umiješ da ćutiš. (*Raška...*, 224) - Svi sadržaji upućuju da svaka riječ može donijeti zlo.

Šutnja je osnovna antonimijska i dihotomijska suprotnost govoru. U čovjekovom općenju ona je značajno izražajno sredstvo. Ova važna pojавa binarnog elementa govora, može se pratiti na svim jezičkim nivoima. Za nas je najvažnija njihova estetska funkcija, ona im se ne može sporiti. Za ilustraciju navest ćemo neke koji nam se čine izuzetno privlačnim: *Jedan hodža mi je rekao da je od svega na svijetu najljepše gledati u nebo kad se zora rasklapa.* (*Raška...*, 78) - *Niko ne može da ima više od jedne zvijezde; u tome je na nebu pravda.* (*Carska vojska*, 30) - *Stari hanovi su kao konjska sedla na kojima se mnogo sjedilo.* (*Carska vojska*, 50) - *Dajem ti kroz osmijeh dio sebe, a cijela se dajem samo u tavnini.* (*Carska vojska*, 95)

S obzirom na ciljanu usmjerenost rečenica, interesantni su oni Sijarićevi moti koji su strukturirani od prave upitne rečenice i druge kojom se daje odgovor, kao dijalog, a ko su akteri saznaće se tek iz teksta koji slijedi. Uzlazna intonacija prve naglo pada, odgovor se dobija neočekivano brzo: Čiji si? / Ja ničiji. (Carska vojska, 16) - Što na kraju ostane čovjeku? / Da gleda u vodu. (Carska vojska, 23) - Jesi li ikad plakao? / Nikad / Pa šta će ti oči. (Carska vojska, 169) - Plačeš li za njom? / Ne, plačem za sobom. (Caeska vojska, 272) Ponekad moto podsjeća na zagonetku: *Strast - šta je to? Nije žed, nije glad.* (Raška..., 203)

Moto s upitnim sadržajem svojom intonacijom izrazu daje posebnu modulaciju rečeničke melodije. S obzirom na poziciju na kojoj se nalazi, na njega se ne očekuje odgovor. A u čemu je onda svrha pitanja ako ne očekujemo odgovor. Mislimo da se njim tada izražava neka nedoumica i nemanje stava: "Šta je gore od zatvorenih vrata i neimati ulaska?" (Raška..., 69) - Do one vode ... do one gore... A kud dalje Šer-Ane? (Konak)

Ekspresivno-emocionalnom obojenošću naročito se odlikuju usklične rečenice. Sijarić takve rečenice upotrebljava kao moto, i vrlo su efektni: O koliko smo jednaki kad umremo! (Carska vojska, 289) - O kako sam star i sam! (Raška..., 133). Iza uzvika nema pauze (zarez), ova interjekcija daje specifičnu boju jer se strukturno čvrsto vezuje za sadržaj koji izražava. Zatečenost onim što već postoji u iskstvu drugih.

Bio bi zadatak posebne studije da se izlože sve sintaksičke strukture. Zadržat ćemo se samo na nekim.

Sijarić najčešće strukturira moto u obliku složene rečenice od dviju klauza, zavisnom klauzom uglavnom obilježava uvjet za ostvarivanje sadržaja osnovne klauze: Ako možeš da se zadiviš, nemoj reći da si siromah. (Carska vojska, 80) - Da imam šta drugo sem tih rana, ja bih vam i to pokazao. (Carska vojska, 255) - Od ljubavi se najviše dobija kad se od nje umre. (Raška..., 113).

Neobičajeno, ali Sijarić i kratki dijalog navodi kao moto:

-Živ...!

-Živ...! (Raška..., 253)

Ponekad je to samo jedna jedina riječ: Sam... (Konak, 170) Kao autonomno izdvojena mikrocjelina, nedovršena sa gramatičkog stanovišta i smisalno nepotpuna, ali za popunjavanje asocijativnih sadržaja, ona je veoma otvorena, doživljava se kao svjesno prekinuta. Osjeća se intonacioni uspon, zasnovan je na očekivanju produžetka. Povećava interesovanje za tekst koji poslije njega slijedi.

Bihorci su, prema mišljenju mnogih, ostavljali utisak da Sijarić nije toliko "gledao" svoju pisanu riječ, i da nije "tesao" svoje tekstove, da je bez malo, prenosi na hartiju izvorne dijalektske tekstove, bez dubljih poniranja.⁵⁹ Ali, kada su druga djela u pitanju, imamo sasvim drugačiju sliku. To se može zaključiti i na osnovu samog mota. Vidimo sa je svakom poklanjao veliku pažnju, oni su zgušnute filozofske misli ili gnoseološke generalizacije, kao naprimjer: *To sam, a ne znam šta sam.* (*Carska vojska*, 7) - *De da popijemo; na ovom svijetu sve je lažno, istina je samo da je ljudska duša jedna travčica koju treba zalijevati* (Raška..., 201). Tematski i strukturno nisu ujednačene, što je sasvim normalno. Generalne spoznaje Sijarić često dopunjuje, proširuje, individualnim, kao u *Konaku*: *Na ovome svijetu sve je prividjenje, a to se noću najbolje vidi.* (55) - *Jadni su ljudi na svijetu, sem onih što imaju zelene oči.* (*Carska vojska*, 189)

Sijarić interpolira filozofske generalizacije i u narativni tekst, naprimjer u *Carskoj vojsci*, kad se glavni junak pita: *Jesu li joj ubili dušu, ili joj je duša od užasa koji je pretrpela porasla; u velikim mukama postaje se velik.* Veoma su raznovrsne tipološke varijante ovoga postupka. Sastavljene su od nejednakog broja jezičkih jedinica i ratličitih rečeničnih konstituenata. I ove filozofse interpolacije treba tretirati jakim pozicijama teksta, o čemu će biti riječi nekom drugom prilikom.

Inkoativne i finitivne rečenice

Jake pozicije teksta su i iskazi (rečenice) koje nalazimo u inicijalnoj i finalnoj poziciji, kojim djelo počinje i kojima se završava.

Prvi utisak je da Sijarić priča najjednostavnijim oblicima, da rečenicu gradi po tipu jednostavnih sudova, da su površinske i dubinske sintagmatske strukture bliske jedna drugoj, da za njihovo razumijevanje nije potrebna nikakva transformacija gramatičkih jedinica, odnosno da se radi o jednostavnim rečeničnim spojevima. Međutim, nije baš tako. Prvo, ako se samo pogleda formalna struktura početnih i završnih rečenica, može se uočiti da je Sijarić radio mnogo više na efektima koji se jezičkim pojavama mogu postići, nego što to na prvi pogled čini. Uočava se da postoje određene zakonitosti, sa manjim odstupanjem, u oblikovanju priče. Po pravilu, početna rečenica je duga, završna kratka. Početne, duže rečenice su najčešće složene sintaksičke strukturae, završnae uglavnom to nisu. Ove prve su ili jednostruko, ili višestrukosložene. Pošto su duže rečenice prisutnije, zastupljenije su i višestrukosložene rečenične strukture. To znači da se Sijarić ne razlikuje od većine pisaca, jer je opće pravilo da su u pisanom jezi-

59 V. A Peco, *Pisci i njihov jezik*, 418.

ku višestrukosložene rečenice neuporedivo češće od jednostrukosloženih. A kada se služi jednostrukosložnim, onda su to one koje otvaraju mjesto drugima, tj. subordinirane. A od ovih, temporalne i lokalne, jer mu je sadržaj obavezno vezan za određeno mjesto i određeni prostor. Kad je vezani tekst u pitanju, početna se rečenica nadrečeničnog jedinstva, tzv. inkoativna, razlikuje od finitivne i strukturno i smisaono. Ona je autosemantična. Ima otvaračku ulogu. U njima se sreću brojne leksičke jedinice s inkoativnom semantikom.⁶⁰ A u prvoj rečenici uopće Sijarić zahvata puno detalja, završnom, samo jedan, onaj najbitniji. Sintagmatski oblici početnih iskaza prava su bujica živoga govora. Ipak, taj živi govor Sijarić glaća, dotjeruje. Duga rečenica u opisu dugog put od Akova do Pazara (*Raška...*), samom svojom dužinom konotira takvo značenje. Opis je detaljan, ali nije monotom. Sijarić angažuje više stilskih postupaka:

Put što iz doline Lima, od Akova, vodi u dolinu Raške najprije se penje uz brda što može više, zatim hitro prejahuje planinu Žilidar, a kasnije se, prav kao strijela, zabada u ravno Ugljansko polje - i nakon duga hoda kroz to polje od kojeg pješaka noge zbole, i još nekakvih polja i poljica, dolina i dolinica, navali dolje na rijeku Rašku i zajedno sa njom ponišani u Novi Pazar, pravo u čaršiju.

Put vodi, penje se, prejahuje, zabada, navali, ponišani. Glagoli u prenesenom značenju daju vrlo jasnu sliku. Prilozi: zatim i kasnije imaju samo za nijansu različito značenje, ali ono ovdje ima efekta, obilježava vremensku dimenziju, a prostorna se pokazuje dužinom hoda, od kojeg noge zbole, ali i poslije toga prostire se put, valja dalje preko *polja, poljica, dolina, dolinica*.

Ako bismo jednom riječju htjeli da kvalifikujemo Sijarićev jezik u početnim rečenicama, kao jakim pozicijama teksta, onda bismo rekli da se radi o čistoj pareziji. Njihovo osnovno obilježje jeste kataforičnost, tj. usmjerenost u pravcu razvoja teksta.

Teme koje nose ove rečenice raznovrsne su, zato ih nećemo ni grupisati po ovom osnovu. Ipak, najvećem broju ovih rečenica svojstveni su glagoli govorenja, pojašnjavanja, tvrđenja, prepostavljanja, ali i anteponirani glagoli zbivanja, događanja, koji su u funkciji predikata, ali često praćeni pojačano pragmatički usmjerenim adverbijalnim odredbama mesta i vremena, kao: *Bio sam tada mlad; mladi carski oficir sa nišanima na ramenima. (Raška...)* - *Bio se u kadiluk akovski, u svoje Žiliće, vratio iz Sarajeva Muftar (Naša snaha..., 71)* - *Bio sam prije kratkog vremena u Pazaru. (Zapis... 32)* - *Bio sam ovih dana u Pančevu. (Zapis... 4)*, *Bio sam ovih dana u našem muzeju. (Zapis... 102)* - *Imali smo Selima. (Naša snaha..., 203)* - *U Pešteri ima selo Dolići. (Na putu..., 117)* - *Ima mjesta o kojima gotovo ništa nema da se kaže. (Zapis... 190)*

60 FUS J. Silić, *Od rečenice do teksta*, SNL, Zagreb, 1984, 133.

- *Ima malih mesta sa velikim imenom, sa velikom istorijom, sa velikom dušom.* (Zapis..., 126) - *U čaršiji ima Mujo momče, štono kuje.* (Zapis..., 84) - *Ima ovdje kraj Rudog i Lima jedna ploča.* (Zapis..., 23)

Inače u formiranju ovih iskaza, informativno autonoman pojam, subjekat, i predikat kao bazični rečenični segment, najčešće se proširuju. Preovlađuju iskazi sa više rečeničnih konstituenata.

Sijarićev sintaksički sistem početnih rečenica karakteriše se i bezličnim konstrukcijama, obezličenim rečenicama, u kojima je formalno odstranjen agens, koji u stvarnosti postoji, ali implicira kolektivnog izvršioca. Ovakvo bezlično izražavanje Sijarić koristi samo u *Zapisima o gradovima: Kažu – Hercegovina je takva zemlja da, gdje god kamen podigneš, pod njim ćeš naći istoriju...*! (58) Svoje misli Sijaruć izriče tako kao da ih pripisuje drugom (sermocinacija).

Kad su rečenice u pitanju, na osnovu dva faktora koji su sintetički objedinjeni u glagolu prve rečenice, nominator predmeta sporazumijevanja i transpozitivni indikator, pomažu da se naslute ostali glagoli koji se ponavljaju. Održava se ustaljeni ritam, nema nikakvih ritmičkih pomjeranja.

Posebnu vrstu smisaonog ponavljanja, odnosno sintaksičku digresiju nalazimo u mnogim početnim rečenicama. Navest ćemo samo one najkarakterističnije, koje sadrže apoziciju: (...) Đurađ Branković, gospodar od Rascije i Albanije(...) (Zelen prsten..., 141) - *Pred veče Ali Durgut, novi akovski muftija, uđe sa pratnjom u kasabu.* (Ram-Bulja, 15)

Sijarić ponavlja puno istih motivskih sadržaja, svaka ponovljena jedinica naglašava sadržaj što joj prethodi, takvo ponavljanje nijansira sadržaj, omogućeno je sinonimijom, leksičkom i gramatičkom: *Kad god sam prvi put dolazio u meni nepoznato mjesto, sem toliko da sam znao da postoji i da se zove tako i tako, imao sam osjećaj da me to mjesto- taj kraj, taj grad, odvodi na svoju stranu, na nešto što je izrazito njegovo, što samo njemu pripada, što je njegova slika i odlika – i što ga čini drugačijim od svih drugih mjesta i gradova, od svega što postoji i nepostoji – dođi vidi me!* (Zapis..., 130)

Sijarić je u početnim rečenicama prosti nezaustavljiv. Čak i onda kada upotrijebi riječ koja supsumira mnoštvo sadržaja sama po sebi, Sijarić nastavlja, detaljno informiše šta zapravo ona znači: *Svuda je toga dana stizao moj stric: više kuće na brijeđu da vidi ide li ko otkud, iza kuće gdje je, privezan za kolac, konj zobao zob, kod ognjišta gdje su žene kuhale hranu meni i njemu za put; stric je imao da me odvede do Novog Pazara- do kojeg nam je trbalo gotovo cijel dan hoda, a tamo, u Novom Pazaru, da nađe nekog ko će me odvesti u Skoplje i upisati u školu, u gimnaziju- u prvi razred, mene, seosko dijete, koje ništa drugo ne zna do da piše i računa.* (Ram-Bulja, 125)

Ponavljanje motivskih sadržaja, samim tim istorodnih sintaksičkih konstituenata, čimi tekst egzaktnim: *U ljeto, u mjesecu sedmom, u julu, godine hiljadu četiristo trideset i druge (...)* (Zelen prsten..., 141), podsjeća na kancelarijski stil. Ima i takvih rečenica koje ostavljaju utisak, uz brojna ponavljanja, kao sa su preuzete iz nekog udžbenika. Sadrže sve elemente naučnog stila, ali takav stil Sijarić razgrađuje dodavanjem sadržaja koji se u takvoj kombinaciji i sa takvim sadržajem ne nalaze u naučnom stilu: *Bosnu i Hercegovinu, uz njene ostale ljepote, krase i bezbrojni stari gradovi, izgrađeni u srednjem vijeku ili kasnije, koji su za bosanske kraljeve, banove i feudalce predstavljali sigurnost i zaštitu, i koji su najčešće zidani u kanjonima rijeka, na strminama bregova, na visinama planina, ili na raskršćima puteva- kako bi se sa gradskih zidina motrilo dolje na drumove: kud ko prolazi i zbog čega prolazi, je li prijatelj ili neprijatelj.* (Zapis..., 9) Dakle, u Sijarićevom tekstu, već na osnovu uvodnih rečenica, može se vidjeti da je Sijarić preuzimao modele karakteristične za druge funkcionalne stilove. Radi se o postuoku preregistracije, odnosno o prisustvu elemenata različitih registara.

Unošenje elemenata drugih registara čini interesantno Sijarićovo dijelo i za teoriju citatnosti. U početne rečenice često inkorporira stihove iz narodne poezije. Njima Sijarić evocira arhaični stil, konstruiše ih po uzoru na narodne pjesme: *Ko dođe u kraj koji se zove Kosovo, taj će dušu - ako duše ima, taj će oku - ako oka ima, moći da pruži zadovoljstvo* (cijelu rečenicu ne navodimo jer je veoma duga), kasnije sa oponašanja prelazi na citiranje stihova, uvodnu rečenicu završava: *Nije babo potrošio blago na nadžake i na budzovane...* (Zapis..., 88). Uunositi stihove kao gotove modele, parafrazira ili dopunjaje. Doprinskim komentarima postiže raznovrsne efekte, npr. humor: *Kulu gradim, a kamena nemam, a biće prije da nije imao para.* (Zapis..., 307)

Sijarićovo djelo karakteriše jedno izrazito usmjerenje na sagovornika. Ova tzv. konotativna funkcija njegovog poetskog jezika ima svoj najčistiji gramatički oblik u vokativu: *O tamni plotovi oko kuće moga pradjeda, o vratnice sa one istočne i one zapadne strane doma, o teške crna vrano što svakog časa preskačeš sa krova na grane stare jabuke (...) o sjekiro što ravnomjerno udaraš(...) o glasovi tajanstveni ispod strehe (...) o svi mrtvi i živi (...) vraćam vam se (...)* (Zelen prsten..., 31)

Kod Sijarića je u početnim rečenicama jako prisutna težnja ka ponavljanju istih konstruktivnih modela, rečenica ili nekog sintaksičkog konstituenta:

Zanoga se visoko digla uz planinu - prve magle tu se savijaju, prve kiše tu se izruče, prvi snjegovi tu se zabijele. (Zapis..., 61)

Sijarić je napisao veliki broj djela, međutim, nismo našli da se ponavlja, da ima dva absolutno ista početka ili kraja. Samo se u priči *Snaha* po istom

modelu strukturira dio rečenice koji je već, kao samostalna uvodna rečenica, navden u priči *Talak*: *Mi smo u našem selu imali tako divnu snahu; imali smo tako divnu snahu...* (cijelu rečenicu ne navodimo zbog njene dužine), prema: *Mi smo u našem selu imali mnogo momaka.*

Druga je stvar kad jedno djelo, roman ili priču počinje i završava na isti ili sličan način. Radi se o estetski organizovanom strukturenom elementu stila književnog djela. Poput svih ponavljanja, i ovo "stvara osobitu, samo stihovima svojstvenu konstrukciju misli".⁶¹

Sijarić ponavlja izvjesne sintaksičke sheme, sa velikim brojem ekvivalenta i na leksičkom i na gramatičkom planu, koje ispunjava istim misaonim materijalom, a samo dio tog materijala izostavlja ili djelimično modifikuje. Isti početak i kraj upotrijebio je Sijarić baš u priči o *Kozijoj čupriji*, kojima kao i mostom oblikuje cjelinu, spaja i povezuje:

Ni o čemu nije ostalo toliko priča i legendi koliko o mostovima; najčešće priče ispričane su o njima – a najčešće o onima za koje se ne zna ko ih je gradio i kada; o onome što se ne zna – ljudi rado izmišljaju priče: stvaraju ih iznova ili nadodaju na već čuveno – tek da se priča; da nešto veliko kao što je most na vodi ne ostane bez priče o sebi (Zapisi..., 98) i na kraju:

Ni o čemu, kao o mostovima, nije ispričano toliko priča. A najviše o onima za koje se ne zna ko ih je gradio i kada; jer oni i daju povod za pričanje – kao i sve što je veliko i staro, a roditelja svoga nema, pa se ne zna čiji je, ni otkud je; od nekoga dobrog ostalo ljudima – ostao dar ostao pioklon. Od nepoznatog – nepoznatome. Zato što smo ljudi. (Zapisi..., 101)

Slično ovom ponavljanju u poeziji Sijarić povezuje kraj završne i početne rečenice, ovakav paralelizam je epanaleptičke prirode, vrlo je upečatljiv:

Dođe nam na konak siromašak.

Objesi o čiviju štap.

Ne gledamo ga, nego njegov

O čiviji štap.

Tako gledamo konja,

Kad nam neko na konju

dođe.

(Lirika. 80)

61 J. M. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, 125.

Kod Sijarića nismo evidentirali neke specijalne pokušaje, kojim bi pojačao i izazvao tenziju nasilnom dramatizacijom, grafičkom i vizuelnom, ali zato kratke rečenice, na kraju pjesme ili priče imaju vrlo efektnu funkciju. Apsolutno su saobrazne sadržaju iz kojeg izviru, zapravo ga definitivno oblikuju i upotpunjaju, kao naprimjer:

*Nema ništa kod nas, baš ništa,
Do što pobjegnemo pod drvo kad kiša pada-
I tada,
Vi naši mrtvi, vi vrlji,
Zamišljamo kako smo pod
Drvatom
Zaspali na kiši
I umrli.*

(Pjesma bez naslova, *Koliba na nebu*, 34)

Završeci kratkim rečenicama veoma su efektni.

Finalne rečenice remete Sijarićevu mirnu narativnu intonaciju, otkrivaju njegovu drugačiju prirodu od one koja nam s formalnogramatičke tačke gledošta najčešće predočava ovoga pisca kao neutralnog, objektivnog autora. Za razliku od pjesama i kratkih priča, romani ne zahtijevaju efektno završavanje kraja radnje, „već, naprotiv, traže da se radnja okonča neupadljivo: kulminacija romana je smeštena u određenoj udaljenosti od kraja romana“.⁶² Sijarić iznenađuje upravo time što neke romane ne završava na očekivan način, npr. roman Konak, ostavlja ga nedovršenim, otvorenim: *Veselim li se ja to, Šer-Ani, što idem?* Isto se, kao na samom početku, pita glavni junak.

Sijarić nedovršava ni roman *Carska vojska*: *Ne postoji tačka ka kojoj idu, tek nekud idu...* Ovakav završetak tjera nas da se zapitamo da li smo na kraju saznali cijelu priču. Kraj priče je mnogo značan iako je kompozicijski strogo omeđen momentom odlaska i povratka vojske. Kraj je neodređen, odgonetanje nesigurno. Od čitaoca se traži da kreativno saučestvuje u njegovom odgonetanju. Ovdje počinje njegova nova uloga. Čitalac otkriva nove semantičke slojeve. On počinje da proizvodi smisao romana, ili bolje rečeno, smisao romana jeste i razmišljanje o njemu. Djelo nema absolutnu autonomnu vrijednost, ono u krajnjoj liniji traži da bude prevedeno, da bude interpretirano. Tada djelo proizvodi novi smisao. „Stoga spoznati neko književno djelo ne bi značilo rastvoriti ga „demistrificirati ga“, već proizvesti novo značenje: *reći ono o čemu djelo govori ne kazujući ga.*“⁶³ Ovakve

62 V.J. Mukaržovski, *Struktura/Funkcija/Znak/rednost*, Nolit, Beograd, 1971, 234.

63 M. Beker, *Savremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, MCMXCIXI, 351.

Sijarićeve finalne rečenice mogu biti za to podsticajne. Jer, kako tvrdi Pierre Macherey,⁶⁴ smisao nije u djelu, već na njegovim rubovima, na granici gdje prestaje da bude ono što hoće.⁶⁵

Za razliku od početne rečenice u kojoj je jako izražena disperzija, u kojoj su ponavljanja i kumulacija osnovni postupci, završna rečenica se karakteriše distorzijom, tačnije ona nastaje kao rezultat distorzije. Dolazi do pucanja među elementima koji bi normalno morali biti povezani. Figurativno rečeno, dolazi do iščašenja. Prinuđeni smo da djelove u cilju identifikacije povezujemo, ali bez nekog napora. Riječ ili grupa riječi koje Sijarić odvaja u poseban iskaz, istaknutiji su, zato što se nalaze na izrazito jakom mjestu gorovne organizacije, neposredno iza pauze, ali i uzlaznog dijela intonacije. Dolazi do naglog lomljenja smisaone cjeline, koji nekako uvjetuje prelazak s jedne na drugu ravan:

*Oni su dolazili bešumno.
Tiho, tiho.
I isto tako odlazili.
Tiho. (Na putu..., 229)*

Ili: *Bijel i velik stoji danas Prijedor prema toj vojni. To je danas jedan novi grad. I lijep. (Zapis..., 69) - Neko od onih koji su ga ispratili (Parapka) izdvojio se i trčao za njim. Pod rukom je nosio njegov kaftan. Da mu ga vрати. (Zelen prsten..., 170) Sirotinja враћа, други uzimaju, Parapko joj je sve dao da je još jednom nahrani. To vraćanje od siromaha, ovako je posebno naglašeno.*

U završnoj rečenici često nedostaje očekivani strukturni element, dolazi do destrukcije jezičke forme, eliminiše se suvišni materijal, ne navodi se lični glagolski oblik, ali je prepoznatljiv. Nastaje elipsa: *A Novi Pazar je bio veliki grad. Jedan od najvećih na Bosanskom drumu. Onom što je vodio za Carigrad. Onda kada su isle karavane. A vrlo često i kamile. (Zapis..., 189) - Jer vrijeme stvari čini bezobličnim. A ljudi bezličnim. (Zapis..., 337)*

U završnim rečenicama, izdvojenim u poseban paragraf, ne izriče se pomoćni glagol. Ova vrsta agramatičnosti, gdje nedostaje jedna od formalnih oznaka predikativnosti, česta u svakodnevnom govornom jeziku, ne pleni zbog toga, već zbok izdvajanja u posebnu cjelinu: *Ostalo je i dalje gore nad njim veliko nebo, nadneseno nad male stvari na zemlji... Sijale su po njemu zvijezde. I mjesec. I noć tekla... (Na putu...; Hrt; 123)*

64 U knjizi *Pour une theorie de la production litteraire*, Pariz, 1974.

65 Prema M Beker, *Suvremene književne teorije*, MCMXCIX, 354.

Izostavljanjem očekivanog strukturnog elementa nastaje svojevrsna praznina, ali se stvara dopunska, stilistička. Čak i onda kada se navodi samo dio složenog predikata, njegov asemantički glagol, a izostavlja njegova dopuna: *I niko ne zbori – čutke se hodi i misli strašna misao: Kako su mogli...!* (Zapis..., 125) Priča se tiče Kragujevca i strijeljanih đaka, pred takvim prizorom svaki komentar je suvišan.

Svojevrsno isticanje jezičkih jedinica završnih rečenica Sijarić vrši na pozicionom planu služeći se slobodnim redom riječi, prije svega inverzijom, realizovanjem težišta koje odstupa od uobičajene pozicije,⁶⁶ postavljanjem bilo kojeg elementa na neuobičajeno mjesto: *Nebom ka Raklji plovio je oblak, bijel i sunčan* (Ram-Bula, 47) *Bila je jesen. U kršu je rudila rujevina, po njoj je muzlo sunce, nekadro jesenjsko.* (Ram-Bulja, 57) Pridjevi koji su emocionalno obojeni nalaze se iza imenice. Postpozicioni pridjevi imaju naglašenu opisnu vrijednost i podvlače imenicu uz koju stoje.

Detaljnijom analizom utvrdilo bi se da je tendencija velikog broja leksičkih jedinica koje Sijarić upotrebljava u završnim rečenicama da se sintagmatski kolociraju, odnosno da se organizuju na predvidiv način, a da je mali broj onih koje nemaju predvidive kolokate. Povezivanjem kolokata na asocijativnom planu stvorile bi se idiosinkratske veze, a to premašuje zamisao ovog malog osvrta. Ono što se poslije pročitanih desetak završnih Sijarićevih rečenica može zaključiti, jeste predvidivost da će se na kraju čuti neki krik, neki glas, da će pasti zvijezda padalica, i da će ostati samo komad neba u oku i vodi, ili samo kamen, kao naprimjer: *Ezan koji je zatim izučio hodža bio je za njega.* (Na putu..., 98) *Pokrili su je onim pokrivačem koji je bila sašila od svojih haljina.* (A onda u poseban paragraf izdvojena završna rečenica) *Puhali su južni vjetrovi* (Ram-Bulja, 70) – Jedna je zvijezda osula s neba. Možda je bila Hanifa. (Ram-Bulja, 124) - Njegove priče sad je krio njegov kamen...; bio mu je na kraju groblja, do granja; i mrtav – Hasan, sin Huseinov bio je na kraju....(Naša snaha) Pa i kad to nije jasno rečeno, ono se nagovještava na drugi način, naprimjer glasovnim ponavljanjem. Suglasnika k ponavlja se u posljednjoj rečenici *Carske vojske*, proizvodi ritam koraka: *Gaze čutke, zagledani u put- ne pitaju se kud će ih odvesti. Ne postoji tačka ka kojoj idu, tek nekud idu...*

Završnim rečenicama, njihovom lirskom kratkoćom, Sijarić pokazuje da se u priči umije zaustaviti. Poslije ispričavanja, slijedi naglo presijecanje radnje.

Dakle, one početne duge rečenične strukture, sa puno detalja, ponavljanja, umetanja, opće težnje da se obilježi vršilac radnje, agens, mjesto i vrijeme, kojim se uvodi čovjek sklon da svemu daje važan smisao, gube svaki

značaj, blijede na samom kraju. Raznovrsne strukture i tematski sadržaji svode se na neminovnost neminovniju od svih neminovnosti. Onaj čovjek s imenom , imenom i prezimenom, što ga nalazimo u naslovu, više i nije važan, ostaje samo krik ili samo kamen.

Summary

Poetical and structural analyse of Ćamil Sijarić's text emphasizing

The aim of our research was to describe struturaly-semantic construction of Ćamil Sijarić's text emphasizing, in withch, according to verbal form rearrangement, comes to amphasizing of subject elements, it respectively comes to the aesthetic impulse defying. We believe that these are important aestetrical notions and, therefore, that selective choice, such like this one, gives us full acknowledge into the basics of global stucture. Actually, Sijarić's literary work could be fully overviewed, because the meaning holders, and therefore factors that commonly create entire meaning of the literal work are whole components without discrimination any of these.

Dr Derviš Selhanović

Ljiljana Tomanović - Ponomarev „Učenica profesora Džojsa”

Ljiljana Tomanović Ponomarev, primjetnije je prisutna na literalnoj sceni ovih prostora od ranih devedesetih kao vrlo osobna i u mnogo čemu jedinstvena pojava. U čemu se ogleda ta jedinstvenost? Kao afirmisani i vrsni prevodilac, eruditski obrazovana, enciklopedijski obavještena i jednom riječju kao veoma duhovno kompletirana intelektualka sa zrelim i savremenim evropskim nazorima.

U svojoj moglo bi se sad već reći triologiji svoju duhovnu senzibilnost ispoljava uglavnom kroz svoje ženske likove gdje dolazi do izražaja u potpunosti ta izizetno suptilna psihološka slojevitost i i iznijansiranost. To je i dio njenog genskog koda koji se ogleda u spletu rođene Podgoričanke, Mediteransko-Bokeljskom sopstvu i Crnogorskoj otmenosti. Izdanku poznate umjetničke porodice, posebno njenog oca, našeg znamenitog vajara Luke Tomanovića.

Jedan izoštren smisao za odabir građe, i već primjetnu dramatušku sintezu kroz koju se očitava univerzalnost vremenske, prostorne dimenzije, koja dobija jedan generalni ishod u činjenici da svaki čovjek ima svoje vrijeme kao i u ostalom svaka stvar u životu.

Ta univerzalnost koja je odlika zrelih, izuzetno misaonih stvaralača ogleda se u toj višeslojnosti ne samo između žene i muškarca, kao fundamentalnog ljudskog odnosa nego dobija svoju višežnačnost kako to navodi umni Đuro Šušnjić, pvo prema sebi, drugom, društvenom sistemu, prema prirodi, prema precima, prema Bogu, prema nauci, prema umjetnosti, i sl.

Centar njenog ukupnog stvaralaštva, posebno zadnjeg romana, „Učenica profesora Džojsa“ su granice slobode ženskog bića, njena samostalnost, autonomija, posebno ambicija, ljubav, strast, patnja, i uopšte ta emancipatorska pozicija žene i njene nezavisnosti ili kako bi se danas to reklo rodne ravnopravnosti.

U kontekstu romana se se nalazi i centralno pitanje : Može li ljubav opstatи bez strasti? Narativnost romansijerskog izraza, akcentuje neke veoma aktuelne tokove društvenog razvoja kao tehnološki i to razmeđe društvenih tokova, kao na primjer odnos i pojava novih brodova na paru potiskuju jedrenjake, što je karakteristika svopšte nekom istorijskom i tehnološkom razvoju društva,

sličnom sadašnjem na primjer: elektronske tehnike, koja zamjenjuje mehaničku, do savemene tehnološke digitalne revolucije - interneta i slično. Zatim, taj odnos već nagovještenosti dominacije Engleskog jezika koji zbog poslovnosti i ekonomije osvaja ne samo Evropu već i svijet i potiskuje do tada diplomatski Francuski jezik kao i pitanja tog emancipatorskog ženskog pokreta koji se ogleda u autentičnosti ženske individualnosti (Putovanje četiri žene Amerikanke koje same obilaze svijet, nalaze se na raznim Meridijanima zemaljske kugle.), potiskujući na taj način neke malograđanske i uopšte važeće kanone svijeta i života. Radnja romana u istorijskom kontekstu nalazi se u čvorишtu svjetskih zbivanja i događaja kao što je Prvi Svjetski rat, koji mijenja sudbine miliona ljudi u svijetu. Početni dio romana se odvija u Trstu, koji je jedan od središnjih tačaka tog dijela Mediterana, i u to vrijeme svojevrstan megalopolis. Iсторијским и цивилизацијским под Austrougarskom valšcu као и тадашња Бока Которска који пруža огромну могућност већ stasalom грађанској, отменом, aristokratsком sloju, mladiх darovitih ljudi školovanje, usavršavanje и прихватanje modernih Evropskih manira tog doba.

Nije slučajno kroz čitavo ovo djelo uvođenje profesora Džojsa.

Naime, podsjetiću Vas da je Džojs po svom umjetničkom stvralaštву a posebno romanu „Uliks“ postao jedan od najvažnijih stvralaca 20 vijeka, koji je imao nesumnjivo veliki značaj na razvoj evropske i američke proze. Njegov stil pisanja rečnik i kazivanje, kasnije su koristili mnogi svjetski književnici, kao uzor za svoja buduća dijela. Svakako da je Džojs toliko važan književnik, bez kojih se ne bi mogle shvatiti neke stvari u životu.

Džems Džojs je kao epohalni stvaralač, koji je po istorijskim autobiografskim faktima boravio i živio i u Trstu i koji se izdržavao od nastavničkih i novinarskih poslova. Takođe, ne slučajno on joj daje na poklon svoj autobiografski roman „Portret umjetnika u maldosti“, ianče toj raskošnoj i bujnoj i rascvjetaloj mladosti, prelijepo Manje koja održava trajnu vezu sa njim, kao svojim duhovnim i moralnim svetonadzorom.

On je sve to isto preživljavao i opredeljenost za utapanje u Evropski moderni duh, nasuprot Irskom folklornom nacionalizmu i religijskom konzervativizmu: Ja sam Irac, ali Irac Evropskog duha, posvećen a ne zatucani Katolik i nacionalista. Da, Irac koji voli operu a ne onaj koji vjeruje da nema ljepše muzike od Irskog folklora i tanca, zarobljen mitovima.

Dozvolite mi da iznesem još neke observacije:

Moćna spoljašnjost tako prelijepo, rasne Crnogorke - Bokeljke Marije- Manje Janković koja se zaplijeće u lavirinte mladosti. Očigledno da je njena ambicija u tim godinama vrlo prirodna i ona se i doživljava kao stablo koje nema gdje drugo da raste nego prema suncu. Tako zdrava ambicija ovako privlačne

i atraktivne Manje predstavljava svojevrsnu moć koja obećava. Međutim, ona ne shvata mnoštvo opasnosti kroz koji treba da prođe takva ambicija da bi se mogla uspješno ostvariti. I upravo u tim trnovitim stazama se obično ne staju, gase se, pretvaraju često u svoju suprotnost i dobijaju tragičan ishod, mnogi mlađi a posebno tako rasna ljepotica kao što je Manja. Njene strasti su ona žar ptica koja razara ljudski organizam, kao karcinom i obično se kasno razumiju.

Po svoj prilici tu se nalazi neka skrivena zakonoimjernost kod čovjeka koji ukoliko je jači i suptilniji toliko su njegove strasti dublje i golemije. Kako bi to pjesnik kazao

“ Burne strasti izvor su mnogih zala.
I nesreći ljudskoj početak je strast.“

Preljepa Manja više sanjari nego sanja i ta svijetlost je obično jača ukoliko je mrklija noć i uopšte okruženje. No, živjeti se ne može isključivo od hljeba, novca, deviza, zlata, mora se živjeti i od snova pa čak nekad i previše od snova. Kao što je svaka ljepota svojevrstan događaj i ono prekrasnoj ženi donosi više boli nego radosti, i ona je odista cvijet koji brzo i bujno procvjeta ali još brže uvane. Kako bi to rekao Vergilije „ Ovdje ljubav i ljepota stvaraju nevolju. Ali svakako ljubav je tiranin što nikoga ne štedi, i tu se pokazuje stara istina, kada neobuzdana ljubav I strast uđe u čovjekovo srce i ona u njemu podgriza sve ostale osjećaje. Takođe, čovjek nipošto neće da bude prijatelj neke žene ako može da bude ljubavnik i obično žene takvog estetskog, emotivnog, erotskog sklopa, obično doživljavaju tragičnu sudbinu i nesrećno završavaju. Tu je ta analogija sa poznatim likovima svjetske literature Tolstojeva - Ana Karenjina, Nabukova - Lolita, Floberova – Madam Bovari...“

No u svakom slučaju pred sobom imamo jednu veoma dobru knjigu Ljiljane Tomanović Ponomarev koja je naišla na divnu recepciju i izazvala izuzetno interesovanje u široj javnosti, ovih prostora i šire.

Upravo ovih dana, ona doživljava svoje drugo izdanje. Ona predstavlja izvanrednu osnovu, posebno njena strukturalna kompozicija za pripremu scenarija za jedan filmski serijal.

Tako da je s puno razloga preporučujem Vašoj inekstualnoj, i uopšte duhovnoj radoznalosti.

Dr. Sazana Çapriqi

Mit kao okvir rodne nejednakosti

Balkan se bez ikakve sumnje uglavnom smatra regionom kojim dominiraju muškarci, patrijarhalnim društvom koje skoro i ne poznaje pojam jednakosti polova. Patrijarhat nije isključivo balkanski fenomen, ali zbog toga što se društvo na Balkanu često povezuje s nekom vrstom nasilnog i primitivnog mačo ponašanja ovaj region je dobio etiketu patrijarhalnog i zaostalog. Ovakve stavove moguće je u izvjesnoj mjeri pripisati stereotipima i klišeima, ali dio istine leži i u tome da zaista postoje brojni dokazi u prilog tezi o predominantno muškom karakteru društva organizovanog duž jasnih linija razdvajanja između polova. Dokaze za ovu tezu veoma lako možemo naći bilo gdje, počevši od mitova i legendi, institucionalnih struktura, mentaliteta, narodnih vjerovanja, do praktičnih aspekata svakodnevnog života. Slike muškaraca koji se zabavljaju po kafanama uz meso sa roštilja i isprijanje rakije, uz zvuke glasne muzike i priče o ponosu i poniznosti, o časti i sramu, o davno dobijenim ili izgubljenim ličnim ili kolektivnim bitkama, o velikim uspjesima ili neuspjesima, još uvijek se mogu vidjeti u raznim gradovima Balkana, kako manjim tako i onim većim. Za to vrijeme žene imaju drugačije načine zabave ili jednostavno čekaju kod kuće da im se njihovi muškarci vrate. Priče o muškoj grandioznosti, o muškoj časti, i o imenu vrijednom poštovanja uklapaju se u jedan koncept sjaja i veličine koji su muškarci stvorili sami za sebe, a koji je u stvarnoj istoriji Balkana zapravo proizveo mnogo više nasilja i patnji nego što je donio bilo kakvu dobrobit ili značaj za unapređivanje života ljudi u ovom regionu. Patrijarhalna tradicija je tako duboko ukorijenjena da se ponekad čini skoro nemoguće da bi joj se moglo makar i usprotiviti.

Britanski antropolog Bronislaw Malinowski tvrdi da mit djeluje kao neka vrsta mape za današnje društveno uređenje; mit nam daje retrospektivni obrazac moralnih vrijednosti, sociološki poredak, te magično vjerovanje čija je funkcija da jača tradiciju i daje joj veću vrijednost i prestiž vezujući je za neku višu, bolju, nadnaravniju stvarnost prvobitnih događaja¹. Jedna od najrasprostranjenijih legendi na Balkanu jeste priča o zazidavanju žena, u kojoj obično neka djevojka ili žena bude zazidana u temelje nekog zdanja, kao što je recimo most, tvrđava ili crkva, kako bi građevina bila stabilna i kako bi se obezbijedila njena čvrstoća i trajnost. U albanskim usmenim predanjima ovaj fenomen poznat je kao legenda o tvrđavi Rozofat, a neke druge varijante iste te priče poznate su pod nazivima: tvrđava Turra, tvrđava Petra Petroshija, te Elbasanska tvrđava. Srpska varijanta legende o tvrđavi Rozafat poznata je kao "Zidanje Skadra". Dug je spisak narodnih pjesama ili balada širom Balkana sa istim motivom; u Bosni imaju legendu o Tešanjskoj tvrđavi i Starom mostu u Mostaru, Bugari imaju baladu Struna Neviasta, Rumuni legendu o manastiru Ardeš, Mađari baladu o tvrđavi Deva. Pandan u Turskoj je legenda o mostu u Adani, a u Grčkoj o mostu Arta. Alan Dundes, naučnik iz SAD-a koji se bavi istraživanjem folklornih tradicija, smatra da sve skupa u Bugarskoj, Grčkoj, Mađarskoj, Rumuniji, Srbiji i Albaniji postoji preko sedam stotina varijacija na ovu temu.

Zaplet obično obuhvata grupu muškaraca, tri brata, devet ili dvanaest zidara koji zidaju tvrđavu, crkvu ili most. Šta god oni urade tokom dana bude im porušeno tokom noći i nikako ne mogu da završe posao. Neki starac koji prolazi pored njihovog gradilišta, neka ptica ili san koji su sanjali, kaže im da moraju podnijeti ljudsku žrtvu da bi mogli razbiti čini i osigurati trajnost zdanja koje grade, da moraju žrtvovati prvu ženu koja dođe na gradilište ili u suprotnom nikada neće dovršiti započeto. Narednog dana žena glavnog zidara ili žena najmlađeg od trojice braće, ništa ne sluteći o planovima muškaraca za njeno žrtvovanje, dolazi na gradilište da im donese hranu i piće. Oni joj kažu šta joj se sprema i ona nema nikakvog izbora nego da prihvati svoju sudbinu i udovolji željama muškaraca. U nekim varijantama ona ih kune ali na kraju ipak prihvata svoj usud i pristaje da žrtvuje svoj život. U mnogim varijantama žena moli da joj se u zidu ostavi otvor kako bi se i dalje mogla brinuti o svom sinu koji ostaje iza nje, a uvijek se obavezno radi o sinčiću koji iza nje ostaje, nikada o kćerkici.

1 Citat iz knjige Timothy Brennana, "The national longing for form." *Nation and Narration*, (NY. Routledge 2000) str. 4.

Imam samo jednu molbu. Kada me budete zazidali, ostavite jedan otvor za moje desno oko, moju desnu ruku, moje desno stopalo i moju desnu dojku. Imam malog sina. Kada počne da plače, ja ću ga razveseliti svojim desnim okom, utješiću ga desnom rukom, ljaljaču ga desnim stopalom i dojiću ga iz desne dojke. Neka se moje grudi okamene a neka tvrđava zablista. Neka moj sin postane veliki heroj, vladar svijeta!

"Mit je sistem komunikacije", kaže Roland Barthes, "radi se o svojevrsnoj poruci". U balkanskim zemljama postoje vrlo tradicionalne vrijednosti koje se odnose na polove. Pojmovi kulturno idealnih dužnosti muškaraca i žena te koncepti muževnosti i ženstvenosti jasno su razdvojeni od davnina, baš kao i pokušaji da se postigne čvrsta i trajna raspodjela muških i ženskih odgovornosti. Muškarci su graditelji i stvaraoci, oni grade i stvaraju, a žene im u tome pružaju apsolutnu podršku, čak i po cijenu vlastitog života.

Pomenutih sedam stotina verzija legende o zaziđivanju u temelje građevine uvijek opisuju žrtvu koju žena mora podnijeti kao cijenu koja se mora platiti da bi se osigurala postojanost građevine kao simbola života i prosperiteta čovječanstva. S druge strane, poznata legenda o Trojanskom ratu jednu ženu stavlja u sami epicentar razornog sukoba između Grka i Trojanaca, koji završava u ruševinama grada Troje. Ljudska istorija, kao i istorija književnosti, puna je priča o svađama, dvobojima između muškaraca zbog žena, ali samo će Helena trojanska zauvijek ostati upamćena kao, kako je Christopher Marlow naziva u svom *Doktoru Faustu*, "lice koje pokreće hiljadu brodova". U svom remek-djelu *Ilijada*, najpoznatijem balkanskom epu, Homer pripovijeda o grčkoj floti koja isploviljava za Troju kako bi povratila kraljicu Helenu od Sparte za koju smatraju da ju je oteo Paris, princ od Troje. Oni grad opsjedaju deset godina ali ne mogu srušiti gradske zidine. Opsada završava tek nakon što Trojanci budu prevareni drvenim konjem u kojem su Grci nekako uspjeli ući u grad i posijati smrt i razaranje. Mitologija nam sugerire da je ovaj rat indirektno bio izazvan ženskom sujetom. Tri boginje: Hera, Atina i Afrodita, nalaze se u središtu radnje. Njihov ponos je stavljen na kušnju kada boginja razdora Erida ponudi zlatnu jabuku najljepšoj od njih. U grčkoj mitologiji se bogovima i boginjama pripisuju ljudske osobine tako da njih tri počinju svađu oko toga koja je najljepša. Na kraju Zevs odlučuje da Paris, trojanski princ, treba da presudi koja od njih je stvarno najljepša. Paris na to pristaje i bira Afroditu, koja mu je zauzvrat obećala najljepšu djevojku na svijetu, što je njemu očigledno bilo draže od moći koju mu je obećala Hera, odnosno bogastva koje mu je obećala Atina. Ovo je

2 [iz djela Mitrush Kutelija (ed.) *Tregime të moçme shqiptare* (Tirana: Naim Frashëri, 1965, reprint 1987, 1998). http://www.albanianliterature.net/oral_lit3/OL3-06.html

ukratko ono što mi danas možemo nazvati zapletom iza scene koji je doveo do izbijanja Trojanskog rata. Sudbina Helene koja je žigosana kao glavni krivac za rat zapravo je bila predodređena i prije nego što je ona uopšte mogla zauzeti bilo kakav stav po tom pitanju, odnosno prije nego što se mogla za bilo šta pitati u svemu tome. Za grčke ratnike predvođene Agamemnonom, Menelajevim bratom, uopšte nije bilo bitno da li je Helena zaista bila oteta ili je svojom voljom pobjegla sa Parisom, jer su oni bili odlučni da pobiju sve Trojance i spale njihov grad kao osvetu za pretrpljenu uvredu. Flotu su sakupili u Aulidi, ali nisu mogli isploviti za Troju zato što je Artemida, boginja lova, koja je bila ljuta na vođe pohoda, zaustavila vjetar i nije dozvoljavala njihov odlazak. Da bi je odobrovoljili, morali su žrtvovati Agamemnonovu kćerku, Ifigeniju. Okupljeni muškarci nisu ustuknuli pred ovom preprekom. Zahtjev za podnošenjem žrtve došao je sa višeg mjesta, mimo moći običnih smrtnika, slično kao i u legendi o zaziđivanju djevojke u temelje, a ni u ovom slučaju se o tome ne može pregovarati, već se mora bespogovorno izvršiti onako kako se to zahtijeva. I upravo onako kako se stvari razvijaju u legendi o zaziđivanju djevojke, od muškaraca se i ovdje traži da žrtvuju djevojku kako bi mogli dovršiti ono što su započeli. U legendi o zaziđivanju djevojke ili žene od muža se traži da žrtvuje svoju ženu kako bi razbio čini. U legendi o Trojanskom ratu od oca se traži da žrtvuje svoju kćerku kako bi se pomirio sa boginjom, a koja će zauzvrat poslati vjetar i omogućiti početak njihovog ratnog pohoda. Agamemnon je pozvao Ifigeniju u Aulidu a svojoj ženi Klitemnestri je rekao da želi da se njegova kćerka uda za Ahila prije nego što isplove za Troju. Grčki pisac Euripid (c. 480 – 406 p.n.e.) je u svojoj zadnjoj tragediji *Ifigenija u Aulidi* (406 p.n.e.) pisao o Ifigenijinoj žrtvi. Nakon što ju je otac pozvao, Ifigenija stiže u Aulidu u pratnji svoje majke Klitemnestre. Tek nakon dolaska u Aulidu ona postaje svjesna strašne istine, na doslovno isti način kao što i žena iz legende o zaziđivanju shvata da joj je namijenjena sudbina žrtve tek nakon što dođe na gradilište.

Klitemnestra počinje da sumnja da nešto nije u redu nakon što se susretne sa Ahilom, i shvata da on nije upoznat sa bilo kakvim planovima za vlastitu ženidbu. Ukrzo zatim njih troje otkrivaju stvarni plan, i sasvim prirodno majka i kćerka su užasnute strašnom sudbinom i pokušavaju da nađu načina da se nekako izvuku, ali sve je uzalud. Ahil im nudi svoju pomoć jer osjeća da je njegova dužnost da zaštiti djevojku koja je na prevaru namamljena u Aulidu zloupotrebotom njegovog imena. Ifigenija se obraća ocu i traži njegovu milost, i njih dvoje vode sljedeći dijalog:

Ifigenija: *Da imam oče, Orfejeva grla glas, da pjevom mamim, vučem hridi za sobom, i svojim glasom kog me volja opčinim, eh na to bih se dala. Ali 'vako ću vještinu svoju - suze, upotrijebit sad. To mogu; [1215] ... Pup nemoj zgazit – slast je*

gledat sunca sjaj – i ne sili me svijet pod zemljom da vidim. [1220] ... Ne – Pelopa ti, tako t' oca Atreja, i evo majke, u mukam' što rodi me, a sada eto muku muči drugi put! [1235]! Pa što se mene tiče brak Parisov i Helenin? Zašto on je, oče, meni smrt? Gle na nas, pogled, cjelov nemoj kratit nam, na samrti da imam bar spomenik taj [1240] od tebe, ako ne skloni te moja riječ!

Agamemnon: Ja znadem, gdje žalit meni, gdje li ne, i volim djecu svoju – ta lud bio bih, pa grozno ti je, ženo, činit meni to, a grozno je i ne činit, al' učinit je. Ta glete, kolika je vojska pomorska, [1260] kolike vođe u odori mjedenoj, a puta nema im do kula ilijskih, dok tebe – kaže Kalhant vrač – ne žrtvujem, nit mogu uzet Troje, slavnog sjedišta. Helena vojsku razbjesni vam neka strast, [1265] što brže jedrit žeze u kraj barbariski i otmicama Helenaka na put stat. U Argu, kćerce, vas i mene ubit će, ne ispunim li božičinu volju, riječ. Ne, dijete, nije me Menelaj skučio, [1270] nit volji podvrgao sam se njegovoj, već Helada me, hoćeš nećeš, nagoni, da žrtvujem te – od nje ja sam slabiji. A slobodna nam mora bit; koliko je do tebe, dijete, i do mene, [1275] ne smiju Helenma ljuba silom granit barbari.³

Na kraju je jasno da nema izlaza i Ifigenija prihvata svoju sudbinu. Obraća se svojoj majci nastojeći je utješiti.

Ifigenija: Majko, moju čujte riječ! Ta zaludu, vidim, ti se ljutiš na svog muža sad; [1370] onom, što je nemoguće, nije lako oprijet se... Čuj me, majko, što u misli meni dođe na pamet! [1375] Mrijet odlučih, ali to baš slavno izvest želim ja, iz srca ču kinut svaki neplemenit osjećaj. Sa mnom ogledajte, majko, govorim li dobro ja: Na me svakolika velika sad gleda Helada, i do mene stoji lađam' put, a propast Frižana. [1380] Budu l' ubuduće ženam' zasjedali barbari, više neće ih otimat iz sretne Helade, kad za Helenu im, što je Paris ote, zine grob. Sve to moja smrt će spriječit, a slave će moje sjaj, jer slobodu Heladi izvojštih, dovijek sretno sjat. [1385] Pa i odveć voljet život, nad njim zepsti ne smijem. Pa i tisuće će ljudi štitom zaštićenijeh, tisuće sa veslom za domaju svoju zgaženu, junački se na dušmana bacit, mrijet za Heladu – svemu tome samo život moj da na put stane sad? [1390] Bi li pravo bilo?⁴

Ona u svom govoru čak pominje i Ahila, u smislu da ne bi željela da tog plemenitog čovjeka koji se ponudio da se bori za nju, znajući da je u toj borbi potpuno sam, zadese bilo kakvi problemi.

3 Sabrane grčke tragedije / Eshil, Sofoklo, Euripid; preveli Koloman Rac i Nikola Majnarić. Beograd: V. Topalović i Branislav Brkić, 1988.

4 Isto.

Ifigenija: ...Rad mene ovaj ne smije s Argivcim' svima boja zavrć, gubit život svoj, od tisuću žena vrijedi više jedan junak živ. [1395] Traži li Artemida od mene glavu, život moj, zar ču ja, stvor smrtni, opirat se njozzi – božici? To ne mogu. Svoje tijelo dajem ja za Hеладу. Žrtvujte, razor'te Troju! To će biti spomenik trajan meni – to su djeca, to je pir, to slava mi. [1400] Helen neka barbarima vlada, a ne barbarin, majko, nad Helenma – on je rob, mi ljudi slobodni!⁵

Ona od majke traži da za njom ne tuguje i da se ne ljuti na oca jer je i on to nevoljno činio, i to samo zbog Grčke. Klitemnestra u to nije baš uvjerenja, ali zbog toga što očigledno ne može ništa promijeniti na kraju samo kaže: "Rad tebe teška borba njega čeka još". Ona ovu izdaju svom mužu ne može oprostiti, a njene riječi predstavljaju opomenu jer ona planira da osveti svoju kćerku.

Ostatak priče o Agamemnonovoj porodici priča nam Eshil (524 p.n.e.– 455 p.n.e.), u svojoj trilogiji *Orestija*. U prvoj drami ove trilogije, *Agamemnonu*, Klitemnestra ubija svog muža sveteći se za smrt svoje kćerke. U drugoj drami Žrtva na grobu, Orest ubija svoju majku kako bi osvetio oca. U trećem dijelu pod nazivom *Eumenide* Orestu se sudi pred Atinom i jedanaest atinskih sudija. Furije ga optužuju za ubistvo krvnog srodnika i zahtijevaju da za svoj zločin bude kažnjen. Apolon svjedoči u korist Oresta tvrdeći da ovaj nije kriv za ubistvo krvnog srodnika jer po njemu majke zapravo nisu krvni srodnici svoje djece. On majke poredi sa plodnim poljima u koje muškarac sije svoje sjeme. U prilog svojoj tvrdnji on daje Atinin primjer, jer nju na svijet nije donijela majka već je izašla iz Zevsove glave. On insistira da majke nisu krvni srodnici svoje djece tako da ni Klitemnestra nije krvni srodnik Oresta, te prema tome on ne može biti kažnjen za zločin ubistva krvnog srodnika. I upravo je Atinin glas u korist Oresta bio presudan jer je porota bila podijeljena pola-pola.

Pjesma o povratku predstavlja priču o odlučnosti i istrajnosti heroja i heroine, kojom se slavi čast i osjećaj dužnosti heroja, te vrline i odlučnost heroine. Njome se otkriva postojeća hijerarhija između polova. Ova vrsta književnosti može se naći i u prozi i u poeziji balkanske književne tradicije, kako usmeno tako i pisanoj. U priči su vrlo jasno podijeljene tradicionalne uloge polova. Uzdiže se muška snaga i čast te ženska odanost i postojanost. Osnovna nit pjesme o povratku u suštini je vrlo jednostavna. Heroj koji se nalazi daleko od kuće saznaće da njegova žena treba da se preuda. On onda pronalazi način da se brzo vrati, i inkognito ulazi u svoj dom, s namjerom da iskuša vjernost svoje žene. Ako se

5 Isto.

ispostavi da mu je ona bila vjerna, on onda otkriva svoj pravi identitet, ili je, ako mu nije bila vjerna, ubija. Najpoznatija od pjesama o povratku jeste priča o Odiseju i Penelopi, najvjernijoj ženi u istoriji književnosti. Kroz ove pjesme se jasno vide razlike između polova. Dok je heroj jedan izrazito aktivni lik, heroina je prilično pasivna i statična. Sve što je njoj dozvoljeno jeste da čeka i da se nada, da se nada i da čeka. Iako je Penelopa izložena velikom pritisku brojnih udvarača kako bi se ponovo udala, ona uspijeva odoljeti njihovim naletima i prevarom ih uspijeva izbjegći. Pune tri godine ona danju plete a noću sve to raspara, sve dok njeni mali prevara jednog dana nije otkrivena. Ali u zadnjem trenutku, kada se već čini da je svemu kraj, stiže Odisej. On prerusen ulazi u svoj dom kao siromašni putnik, te, nakon što pobije ili izbací napolje sve udvarače svoje žene, preuzima svoje mjesto pored žene kao glava porodice.

Bogata književnost Balkana obiluje modelima koji prikazuju specifične uloge polova, razlike između polova, te postojeću hijerarhiju među polovima, kako u usmenom tako i u pisanim oblicima. Međutim, na Balkanu postoji jedan specifični fenomen koji može poslužiti kao odličan primjer muškog karaktera balkanskog mentaliteta. Ovaj fenomen je poznat kao "virdžina", i može se sresti među Albancima, Crnogorcima, Srbinima, a eventualno i među nekim drugim etničkim zajednicama. Iako se uglavnom radi o praksi iz prošlosti, koja najvjerovaljnije potiče iz XV vijeka, danas još uvijek ponegdje možemo vidjeti neke primjere žena koje preuzimaju socijalni identitet muškaraca. Njihova transformacija povezana je sa izgledom i ponašanjem. "Virdžine" su žene koje se transformišu u muškarce, najvjerovaljnije zbog toga što u porodici nema odraslih muškaraca. Neke od ovih žena ovu ulogu odabiru još u djetinjstvu, dok druge opet to mogu učiniti u kasnijem uzrastu. Neke to čine dobrovoljno, a neke su na to natjerane životnim okolnostima. Primjeri takvih transformacija sreću se kod svih vjeroispovijesti u regionu. Nakon zaklinjanja na celibat pred svjedocima, ove djevojke se proglašavaju muškarcima. Nakon toga one nose mušku odjeću, rade muške poslove i preuzimaju odgovornosti muškaraca. Njihova okolina ih tretira kao muškarce, pa čak i njihov fizički izgled i pojava nakon izvjesnog vremena postaju muškobanjasti. Lule Ivanaj, jedna od virdžina, u jednom dokumentarnom filmu sebi postavlja retoričko pitanje: "Zašto živim kao muškarac? Zato što cijenim svoju slobodu, i pretpostavljam da sam u tom pogledu ispred svog vremena."

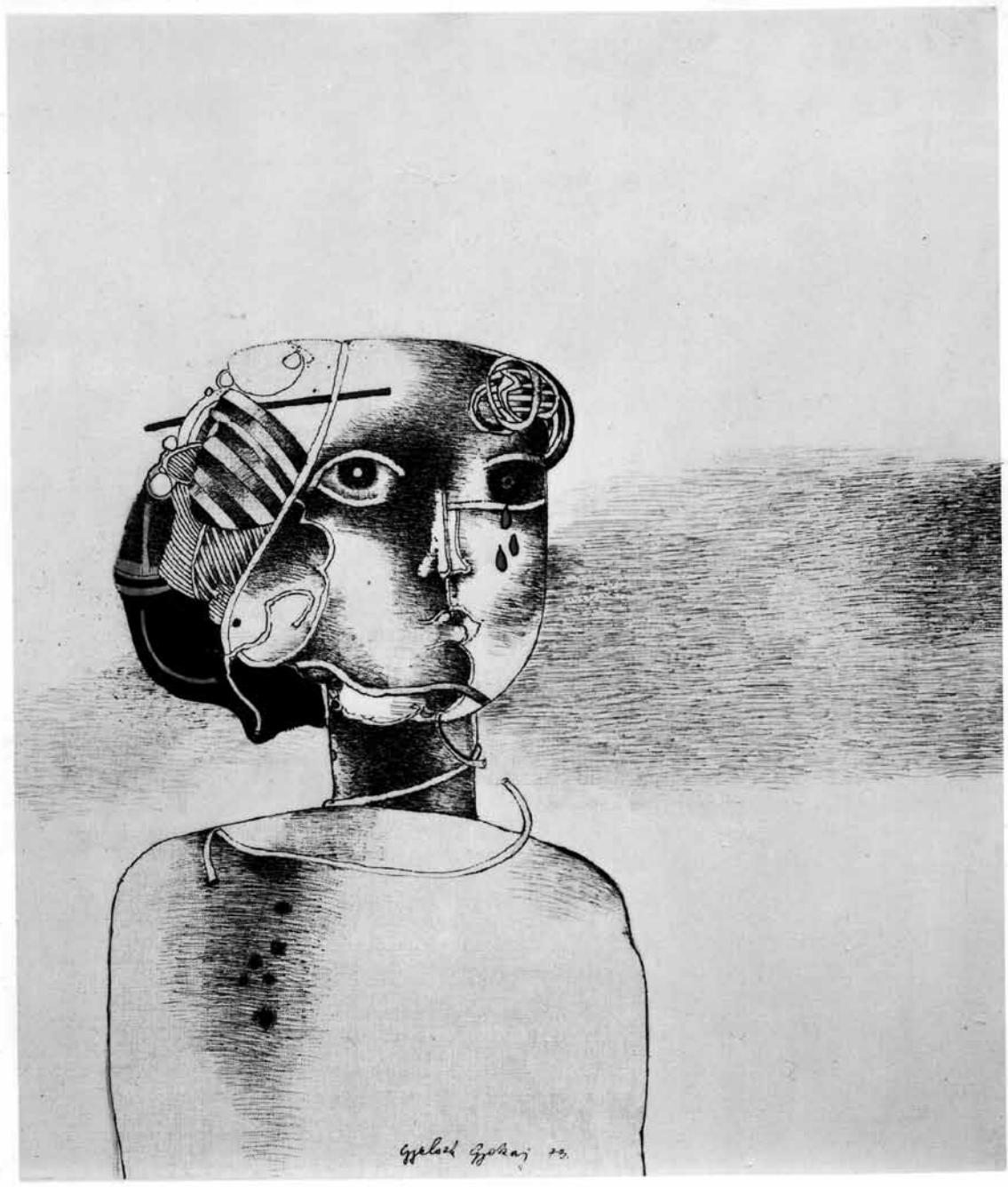
Edith Durham⁷ primjećuje da žene u Crnoj Gori imaju tri mogućnosti: brak, život u manastiru, ili simbolično uškopljenje, odnosno maskulinizirano trajno djevičanstvo. Za Ruth Mandel ove tri opcije znače slijedeće: "Svako od ova tri stanja ograničava, reguliše i sputava žensku seksualnost. Ona je zapravo ukroćena,

zatvorena ili simbolički kastrirana. Nesputana i nekontrolisana ženska seksualnost smatra se opasnom prijetnjom, tako da mora biti obuzdana i regulisana barem minimumom prihvatljivih normi.”⁸

Podjela uloga između polova vidljiva je i u svakodnevnom životu, u praksi, prizorima i ideologijama. Može se naći i u poslovicama u kojima se žena doživljava kao stalna opasnost. Jedna grčka poslovica kaže: tri su zla, more, vatra i žena; a jedna srpska opet kaže: žena je zlo bez kojeg ne možemo, dok se opet Albanci mole bogu da ih poštedi ženske pakosti: Molim te bože, spasi me zla i ženske pakosti! Ove izreke, naravno, potiču od muškaraca. Ženska perspektiva nije bila dio kreativnog procesa proizvodnje znanja. Dugo vremena ova perspektiva se vrlo rijetko mogla naći ili je nije ni bilo. Žene sa Balkana se nisu uspjеле nametnuti svojim vlastitim viđenjima svijeta koji ih okružuje. Umjesto toga su prihvatile muški ugao gledanja na stvari te su u nedostatku vlastitog izraza naučile da pričaju muškim jezikom, a to je jezik veličine i sjaja, jezik stalnog nadmetanja, u kojem nema previše mjesta za izražavanje ženskih strahova za živote svojih muškaraca na dalekim pohodima, u okviru kojih bi mogle iskazati svoju nadu da njihovi životi i životi njihovih kćerki neće biti traženi kao žrtva za neku višu stvar. Radi se dakle o jeziku kojim bi žene mogle iskazati svoje nezadovoljstvo ulogom koja im je namijenjena, a to je uloga slijepo poslušnosti i pokornosti. Takvog jezika za žene Balkana nema, jer je Balkan imenica muškog roda.

Gyelak Gyokai 23.

Koncert

S ljubavlju profesoru Nikoli Čučiću

Centar za očuvanje i razvoj kulture manjina Crne Gore organizovao je koncert „S ljubavlju profesoru Nikoli Nikši Čučiću“. Koncert je održan u koncertnoj dvorani muzičke škole u crkvi Svetog Duha. Na koncertu su nastupili vokalni i instrumentalni solisti, profesori i učenici Škole za osnovno i srednje muzičko obrazovanje „Vida Matijan“ iz Kotora.

O profesorom radu, stvaralaštvu, doprinosu u razvoju opšte muzičke kulture, koji je iznjedrio mnoge mlade muzičare, dugogodišnjem direktoru, zahvaljujući kojem je škola dobila crkvu Svetog Duha za koncertnu dvoranu, govorili su njegov bivši učenik „Gradske muzike Kotora“ Vladimir Begović, direktorka Muzičke škole Marina Dulović, i direktor Centra za očuvanje kultura manjina Crne Gore, Derviš Selhanović.

Na kraju koncerta prof. Nikola Čučić svim prisutnima i izvođačima zahvalio se riječima „Neka se rađa, raste i cvjeta muzički podmladak drevnog Kotora.“

Profesor Nikola Čučić, jedan od prvih akademski obrazovanih muzičara iz Kotora, violinista, dirigent, pedagog, kulturni i društveni radnik svojim znanjem, umijećem, velikim entuzijazmom i profesionalnim radom doprinio je razvoju sveopšte muzičke kulture Kotora, a samim tim i Crne Gore. Sa svojim učenicima, kamernim ansamblima i orkestrom violina osvajao je na republičkim takmičenjima brojne nagrade. U okviru međjudržavne kulturne saradnje Crne Gore i Ruske Federacije, imao je čast da sa dječjim horom predstavlja Crnu Goru.

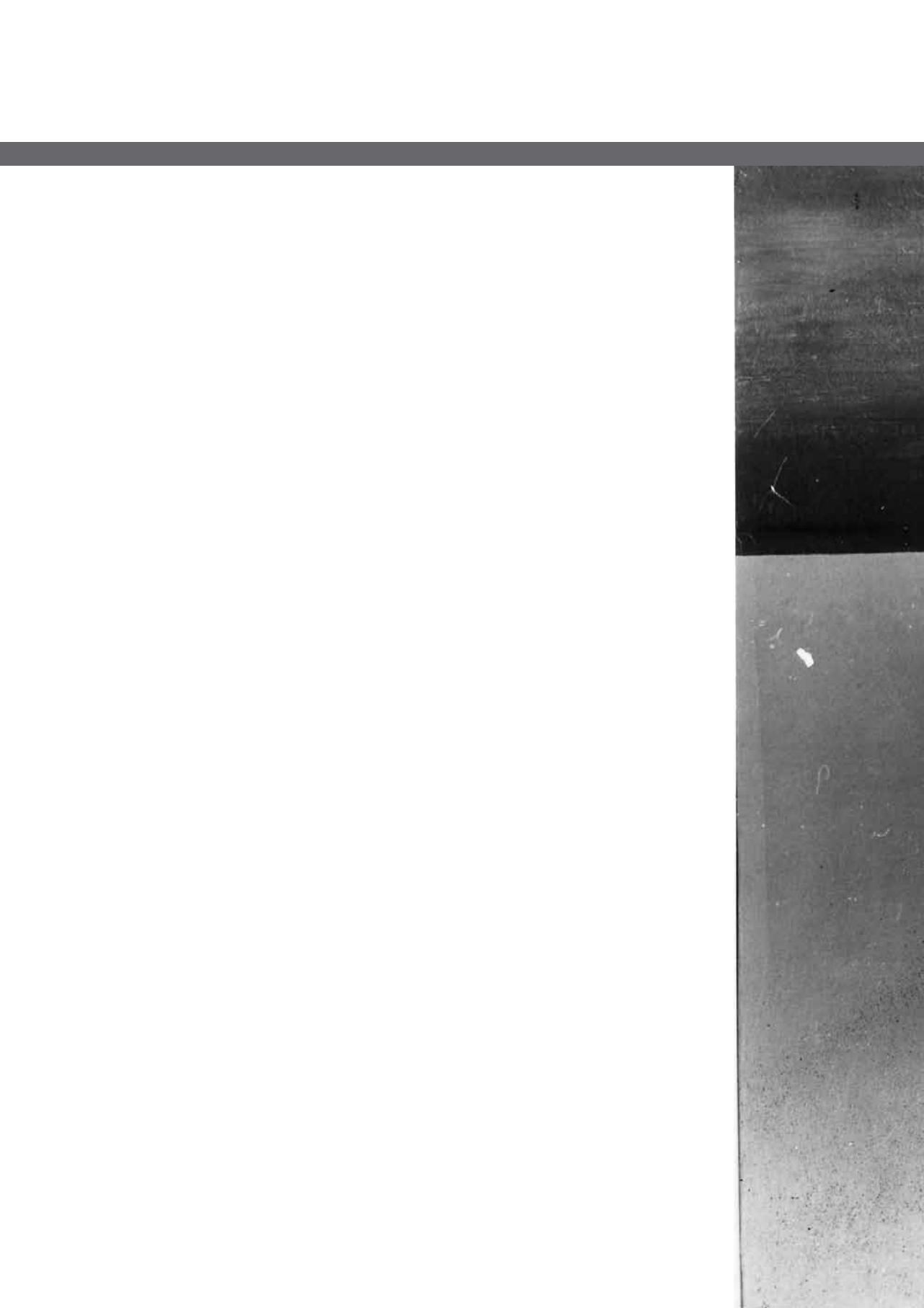
Kao direktor muzičke škole dugogodišnjim radom, angažovanjem, uspio je da 1986. godine Kotor ponovo dobije Srednju muzičku školu.

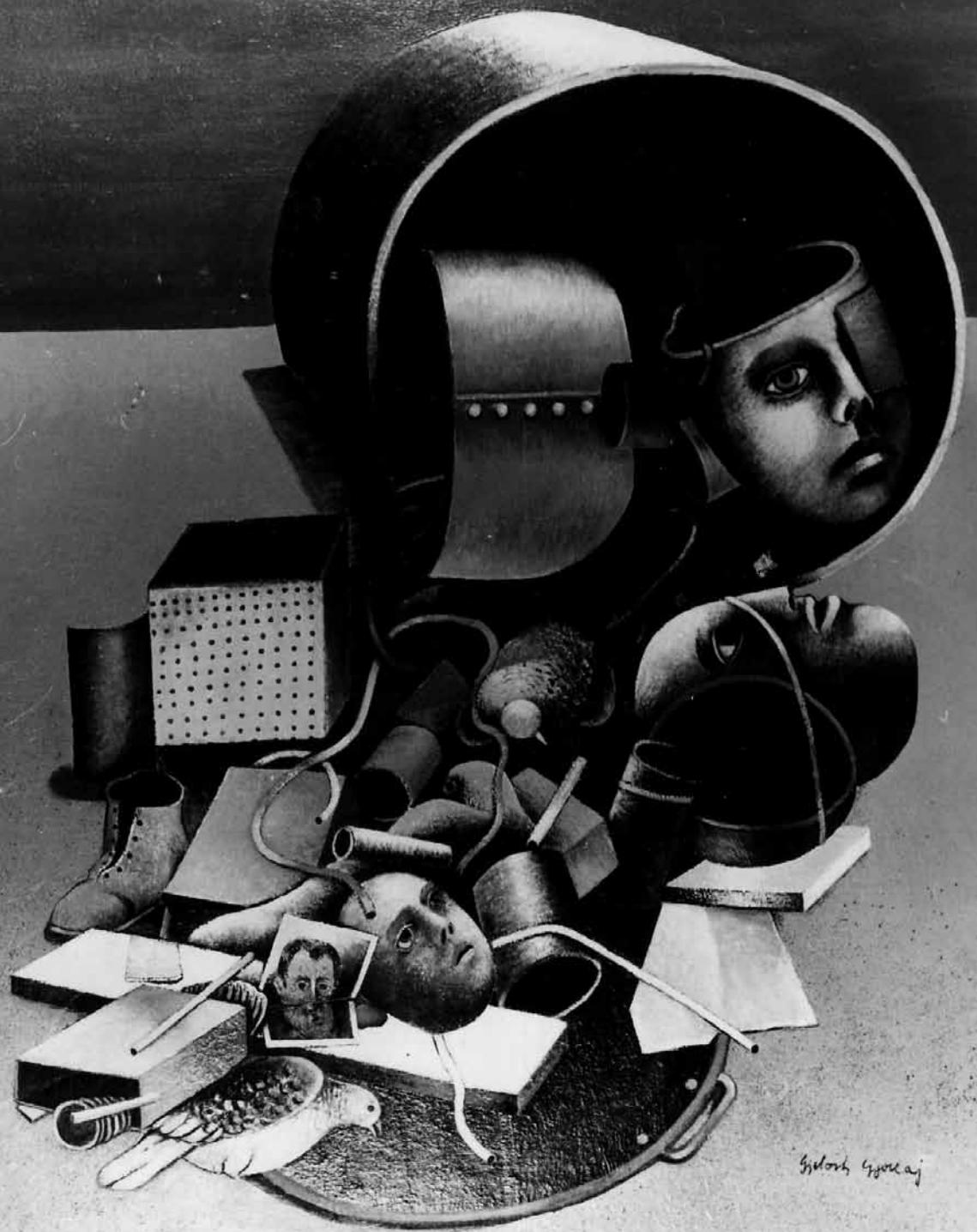
Osim što je bio direktor Niže i Srednje muzičke škole bio je i: član Simfonijskog orkestra Radio-televizije Titograd, Predsjednik Muzičkog festivala mladih Crne Gore, član Savjeta takmičenja učenika i studenata muzike Jugoslavije, dirigent mješovitog hora KUD-a „Nikola Djurković“ Kotor i dirigent Duvačkog orkestra „Gradska muzik“ Kotor.

Uradio je veliki broj uspjelih transkripcija i aranžmana za orkestar violina, klapsko pjevanje, dječji i mješoviti hor. Posebno treba istaći njegove obrade bokeljskih narodnih pjesama koje je na taj način sačuvao od zaborava.

Za sveukupni umjetnički rad dobio je brojna priznanja i nagrade. Medju njima su: Tri Plakete Kulturno-prosvjetne zajednice Crne Gore, Diploma sa Plaketom Saveza udruženja muzičkih pedagoga Jugoslavije, Nagrada 21. Novembar grada Kotora, I Odličje Časnog Križa od Svetog Oca Pape Ivana Pavla II, Nagrada Udruženja kompozitora Crne Gore za životno djelo.

Gabor Gyuraj

CENTAR ZA OČUVANJE I
RAZVOJ KULTURE MANJINA
QENDRA PËR RUAJTJEN DHE
ZHVVILLIMIN E KULTURËS SË PAKICAVE
CENTRO PALE E KULTURAKO ARAKHLIPE
THE BERALIPE E CIKNE PERENGO ANDE

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 1800-9271 = Kod (Podgorica)
COBISS.CG-ID 19031056